

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

THE
APHORISMS OF S'AN'DILYA
WITH THE
COMMENTARY OF SWAPNES'WARA.

EDITED BY

J. R. BALLANTYNE, LL. D.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1861.

ADVERTISEMENT.

THE following work was more than half printed, when Dr. Ballantyne left this country for his new post in London, and the remaining sheets were carried through the press by Professor Griffith, his successor in the Benares Sanskrit College.

We extract from the preface to the editor's prize essay on "Christianity contrasted with Hindu philosophy," the following remarks on the work itself.

"There are some Sanskrit books yet untranslated which the writer must study before deciding upon his theological terminology for India. Among these works is the *Aphorisms of S'āṇḍilya*. S'āṇḍilya rejects the Hindū (gnostic) theory that knowledge is the one thing needful, and contends that knowledge is only the handmaid of *faith*."

Hence, besides its intrinsic value as illustrating a peculiar phase of the Vedānta philosophy, S'āṇḍilya's work has an additional value as bearing on the question of the proper Sanskrit phraseology for theological controversy.

Dr. Ballantyne hopes to publish hereafter a translation of the Aphorisms, if his present engagements allow him leisure to complete it.

E. B. C.

Secretary, B. A. S.

शुद्धिपत्रम् ।

पत्रम् ।	पाङ्क्तिः ।	शुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७	२०	तदपेक्षया	तदपेक्षया
१७	३	ज्ञानब्रह्मणो	ज्ञानब्रह्मणो
२३	१३	तज्जलानिति	तज्जलानिति
४६	१०	{ भगवते दत्तं नैवे- द्यनिर्माल्यादिकं }	{ भगवते दत्तं नैवेद्यमाल्यादिकं }
४८	२२	तथा	तथा
६६	१२	करणासम्बन्धस्य	करणासम्बन्धस्य

वृटिपत्रम् ।

पत्रमा ।	पादः ।
७	३ महाभार० । प्रा० । अ० । २३७ । स्तो० ६५२३
८	१५ विष्णुप० । अ० ४ । अ० १५ । गद्यम् १०
८	१० विष्णुप० । अ० ४ । अ० ४ । गद्यम् ४
३०	८ लक्ष्मिहृप० । अ० २५ । स्तो० २२
३१	३ लक्ष्मिहृप० । अ० ८ । स्तो० २१
३६	१२ आपस्तम्बश्रौ० सू० । प्र० ३ । अ० २१ । २

शाण्डिल्यशतसूत्रीयं भाष्यम् ॥

परमेश्वरो जयति ॥

प्रपद्य परमं देवं श्रीस्वप्नेश्वरशरिणा ।

शाण्डिल्यशतसूत्रीयं भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥ १ ॥

शाण्डिल्यचरणद्वन्द्वमधुना सहदद्भुतम् ।

यत्पाथिना न मुच्यन्ति मुच्यन्ति यदपाथिनः ॥ २ ॥

जीवानां ब्रह्मभावापत्तिर्गुक्तिरिति वक्ष्यते जीवाश्च ब्रह्म-
णात्यन्तमभिन्ना इति तेषां संसारस्वित्त्वमणात्मकान्तःकरणा-
पाधिकता न सात्त्विकाः स्फटिकस्यैव जपादिमन्त्रिधितं लोहि-
त्यादिकं स चापाधिकत्वादेव न ज्ञानेन निवर्त्तनीयः किन्तु
पाद्युपधययोरन्यतरहानेन तत्तत्सम्बन्धहानेन वा नहि निगुणतर-
दर्शनेनाप्युपाधियोगं स्फटिकलोहित्यभ्रमनिवृत्तिरस्ति तथैव
न मर्मज्ञानात्कुरणात्मना हानिः सम्भवति नवा सम्बन्धस्य
तस्य तद्भयस्वरूपानतिरेकात् परिशेषादुपाधिहानादेव भ्रम-
निवृत्तिर्नात्मज्ञानात् उपाधिहाने च कारणान्तरमन्येषु
तद्येश्वरभक्तिर्वालोकिना श्रुतिस्मृतिमिदृशः । तथा (गी० ।
अ० १४ । श्लो० ६) ।

तच्च सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
 सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ १ ॥
 रजो रागात्मकं विद्धि दृष्ट्यासङ्गसमुद्भवम् ।
 तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनाम् ॥ २ ॥
 तमस्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
 प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ३ ॥

इत्युपक्रम्य ।

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इत्युपसंहरन् भगवानेवात्मभक्तेस्त्रिगुणात्मकान्तःकरण-
 लयपूर्वकब्रह्मानन्दावाप्तिस्वरूपमुक्तिहेतुतामाह । नचात्मज्ञा-
 नवैयर्थ्यम् अश्रद्धामललासनेन भक्तावुपयोगात् नत्वपरोचा-
 न्तःकरणरूपेणाधिधर्माध्यासनिराससमर्थं ज्ञानम् अत एव
 (गो०।अ१४।श्लो०१८) गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽ-
 गच्छतीति (गो०।अ१४।श्लो०४१) ज्ञानसज्जितसंशयशित्या-
 दावयमर्थः स्फुट एव नचाज्ञानकृतः संसारो येन ज्ञानान्नि-
 दितिरपि वक्तुं शक्या प्रमाणाभावात् रजतावयवादेः कार-
 णस्याभावाद्ज्ञातशक्ति उत्पत्त्यसम्भवाच्च । अपिच (ब्रान्दो०।
 पृ०३८२) कुतश्च खलु सौम्यैवं स्यादसतः सञ्जायेतेति श्रुतिः
 कार्यसत्तया कारणसत्तां बोधयन्ती संसारस्य सत्यत्वमेवाह ।
 नितराश्च (ब्रान्दो०।पृ०१०४) सत्यसंकल्प इत्यादिना पर-
 मेश्वरसर्गस्य । नापि भगवान् बादरायणः कचिदपि सूत्रे

संसारसाक्षात्कारकल्पितत्वमुक्तवान् प्रत्युत स्वप्नसृष्टिनिराकरणेन
जायतुष्टेः सत्यत्वम् । नच दृष्टान्ताद्यै तत् मानाभावात् ।
सुखादिधर्माणां तु साहजिकत्वं नोपपद्यते सुखादयो न
साक्षादात्मविकारा आत्मनि प्रतीयमानत्वाद्गौरवादिवत् ।
सुखाद्युपलब्धिः सकरुणिका क्रियात्वादित्यत्र साधवात् सम-
वायेनैव करणजन्यत्वं युज्यते श्रोत्रजन्यत्वमिव ब्रह्मस्य । सुखा-
दयः करणसमवेताः अनादीन्द्रियग्राह्यगुणत्वात् ब्रह्मवदिति
परमते । उभयमते स्पर्शशून्येन्द्रियग्राह्यगुणत्वात् । आत्मसि-
द्धिस्तु सर्वसत्ताप्रकाशकतयेति । सर्वमेतद्धितोये हतोये स्फुटो-
भविष्यति । तस्मात् पुरुषार्थहेतुत्वाद्वर्मस्येव भक्तेर्मोक्षाविवि-
त्सयेदं सूत्रम् ।

अथातो भक्तिजिज्ञासा ॥१॥

अथेत्यधिकारार्थो नानन्तर्यार्थः । आनन्तर्यं हि न स्वाध्या-
याध्ययनस्य आनिन्द्ययोन्यधिकृतेर्वक्ष्यमाणत्वात् । नापि शमा-
दिसम्यक्त्यर्थः मुमुक्षुमात्रस्य भक्त्यधिकारत्वात् । यथा मन्त्रवर्णः
(स्रोता० । पृ० ३६८) ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिषोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ इति ।

नच मङ्गलार्थोऽपि तदुच्चारणमात्रस्य मङ्गलत्वात् । तथाच
मुमुक्षुणा भक्तिविचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः । जिज्ञासया विचार

आश्लिष्यते । यद्यपि परमेश्वरानुरक्तिरूपाया भक्तिर्न धर्मवत्
 कृतिमाध्यत्वं न वा ब्रह्मवज्ज्ञेयत्वं तथापि तस्याः स्वकारणपूर्वसु-
 क्तैहिकगौणभक्तादिसम्यग्भावा अपि नेयं भक्तिः नेयं निःश्रेय-
 सार्था नेयमुक्तमविषयेत्यादिकुतर्कबलनेन निवृत्तिरपि भवति
 यथा पत्न्यौ पत्न्याः । तन्निरासमुखेनैव तन्मोमांसाया भक्तावुपयोग
 इति अतःशब्देनोच्यते । यतः कुतर्कनिरासोऽपेक्षणीयः अत-
 स्त्वस्मिन्नाशेति । अत एव, (विष्णुपु०।अंशे१।अ०२०।श्लो०१६)।

नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु ब्रजाम्यहम् ।

तेषु तेस्त्वचला भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयीति ॥

तद्विच्युतिप्रार्थनमपेक्षितत्वादिति । अत एव च फलव-
 द्भक्त्यङ्गमपि विचारः फलवानेवेति ॥ १ ॥

अथ तस्या लौकिकाकारतामन्तरेण बुद्धानारोहान्न वि-
 चारविषयत्वमतस्तत्त्वज्ञानमुच्यते ।

सा परानुरक्तिरीश्वरे ॥ २ ॥

अथ सा परेति लक्ष्यनिर्देशः । शेषं लक्षणम् । इति
 गौणी व्यावर्त्तयति । ईश्वर इति प्रकृताभिप्रायम् । आराध्य-
 विषयकरागत्वमेव सा । इह तु परमेश्वरविषयकान्तःकरण-
 वृत्तिविशेष एव भक्तिसदृशेयं च लौकिकानुरागादौ सुय-
 चम् । यथोक्तं परभक्तिमता प्रह्लादेन । (विष्णुपु०।अंशे१।
 अ०२०।श्लो०१७) ।

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु ॥

अथ प्रीतिपदेन सुखनियतो राग एव लक्षितः अन्यथा प्रीतेः सुखरूपाया निर्विषयत्वेन विषयसप्तमी न स्यात् तस्याः सुखज्ञानरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य सुखविषयत्वादिविषयविषयत्वाव-
 भवात् । तस्मादनुरक्तिरेव सविषयिणी लक्षिता । नच विषय-
 जन्यप्रीतिरर्थः जनकसप्तम्या अननुशासनात् । किञ्च अशु-
 तास्तु सदा त्वयित्यत्र भक्तेरीश्वरविषयतासिद्धौ प्रीतिपदेनापि
 तदेकवाक्यतया सेवोच्यते । पूर्वं प्रतिजन्म भक्तिप्रार्थनमिह
 तु विषयरोगदृष्टान्तेन तस्या एव सर्वथाप्यपरिहार्यत्वप्रार्थन-
 मिति विशेषः । विषयजन्यप्रीतिरपि रागं विना न सम्भवतीति
 रागावश्यकत्वम् । तथाच पातञ्जलसूत्रम् । (पा०२।सू०३)
 सुखानुशयी राग इति । तस्यैव वक्ष्यमाणलिङ्गेषु व्यापना-
 द्वाधवाच्च भक्तित्वम् । नतु कश्चित् स्मरणस्य । कश्चित् कीर्त-
 नादेः । अननुगमात् । नच तज्ज्ञानस्य तत्त्वं देयादिमत्त्वपि
 तत्प्रसङ्गात् । नाप्याराध्यत्वेन ज्ञानं सा पूजानमस्काराद्यारा-
 धनास्वननुगमात् । अपिच बलाद्गुह्यादा नमस्कार्यत्वाद्विज्ञान-
 वत्यपि भक्तोऽयमनुरक्तोऽयमिति व्यवहारापत्तेः अनुरागादि-
 सहिताराध्यत्वज्ञानमिति चेत् अनुराग एवास्तु अत एव (गी०।
 अ०१०।श्लो०८) ।

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तस्व मां नित्यं तु यन्मि च रमन्ति च ॥ १ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ २ ॥

इत्यादौ तद्गतचित्तप्राणादीनां भजनमुक्तं नारायत्वेन
 ज्ञानवतामेव । अत एव च कृष्णस्य कमनीयाकृतिदर्शनेनानुर-
 क्तानां गोपतदृषीनामपि भक्तिफलं मुक्तिः स्मर्यते । अनुसु-
 न लक्षणात्मगतः किन्तु भगवन्महिमादिज्ञानादनु पश्चाज्जा-
 यमानत्वादनुरक्तिरित्युक्तम् । ननु पित्रादिगोचरानुरागस्यापि
 प्रकृतभक्तित्वं प्रसज्येत जगत एव परमेश्वरात्मत्वात् । अथ
 विकाराविशिष्ट एव तथात्वं वाच्यं तथापि गोपीप्रभृतीनां
 प्रादुर्भावावच्छिन्नेश्वरभक्तावव्यापकम् । उच्यते जीवोपाधनव-
 च्छिन्नचेतनविषयिणी अनुरक्तिरेव चेति । एवञ्च प्रादुर्भावाव-
 च्छिन्ने परिपूर्णं च रक्तिः संगृहीता भवति ॥ २ ॥

तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात् ॥ ३ ॥

तस्मिन्नीश्वरे संस्था भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । तस्यामृतत्वं
 फलमुपदिश्यते (का०।पृ०१३७) ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति ।
 तस्माच्चिफलत्वगोणफलत्वनिबन्धना तदजिज्ञासा य इता
 भवतीति ॥ ३ ॥

ज्ञानमिति चेन्न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मसंस्थाशब्देन ब्रह्मज्ञानमेवाच्यते ननु तद्भक्तिः ।
 तथाचामृतत्वफलं तस्यैवेति चेद्दूषे । नैष दोषः । संस्था भक्ति-
 रेव न ज्ञानं द्विषतस्तज्ज्ञानवतोऽपि तत्संस्थत्वव्यवहारा-
 भावात् । राजाद्यनुरक्ताः खल्वमात्यमित्रादयस्तत्संस्था इति

अपदिशन्ते न पुनः प्रतिपद्यन्तः । ब्रह्मार्थनिर्णयो हि
लोकवदेव वेदेऽपीति । अत एव चिरकालिकोपाख्यानम् । ~~ब्रह्मार्थ~~
~~ज्ञानम्~~ । २६७ । ~~आ० १५२६~~
विमृश्यत न कालेन पक्षीसंस्काराद्यतिक्रमः ।

मोऽब्रवीच्च शृणु तत्रो दुःखेनाश्रूणि वर्तयन् ॥

इत्यनेन पतिभक्त्यतिक्रम उक्तः । तस्मात् संस्कारा भक्ति-
रिति । एवञ्च (ब्रह्मसू०।अ०१।प०७) तद्विषय मोक्षोपदेशा-
दिति बादरायणीयसूत्रस्याप्ययमेवार्थोऽध्यवसेय इति ॥ ४ ॥

तयोपक्षयाच्च ॥ ५ ॥

तथा भक्त्या मुक्तिं प्रति ज्ञानमुपशोणं यस्माच्चकार उक्त-
युक्तिसमुच्चयार्थः (गी०।अ०७।श्लो०१३) ।

देवान् देवयजो यान्ति मङ्गला यान्ति मामपि ।

इत्यादि । तथा प्रह्लादं प्रति भगवद्वाक्यम् । (विष्णुपु०।
अ०१।अ०२०।श्लो०२१) ।

यथा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम् ।

तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणमपि यास्यसि ॥

इति स्थितम् । ननु (श्वे०।पृ०३२७) तमेव विदित्वातिमृ-
त्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेत्यत्र वेदनफलं मुक्तिः श्रुता
तद्विराधेन स्रुतीनामन्यार्थत्वं स्यादिति चेन्न अत्रापि तथैवाप-
क्षयात् । तथाहि अतिमृत्युपदं न मुक्तौ कृढं किन्तु यस्यां सत्यां
मृत्योरतिक्रम इति व्युत्पत्त्या तदपेक्षणीयं यतो भक्तेर्मृत्युतिक्रम
इति व्युत्पाद्य भक्तिमेवातिमृत्युपदेनाभिधत्ताम् उपपदविभक्त्य-
र्थापेक्षया कारकविभक्त्यर्थस्य बलवत्त्वात् । (गी०।अ०१२।वृ०) ।

तेषामहं समुद्धृतां मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥

इत्यादिना भक्तितो मृत्युव्यतिक्रमप्राप्तेः । मन्त्रश्च भवति
(तैत्तिरीयमन्त्रभागे) अस्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।
उर्वारकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति । अत्र
यजमं भक्तिः तथैव तत्कल्पव्याख्यानात् । नचास्यां श्रुतौ
भक्तेरभिधानं मुक्तावपि तुल्यत्वात् । तस्मादनपाथिश्रुत्या
ज्ञानस्यापस्त्य एव प्रतीयत इति ॥ ५ ॥

ननु तथापि भक्तेरागरूपत्वे किं कारणमित्यपेक्षायामाह ।

द्वेषप्रतिपक्षभावादसंशब्दाच्च रागः ॥ ६ ॥

भक्तिः खलु रागे एव भवितुमर्हति कुतः द्वेषविरोधि-
त्वात् । लोके हि देष्टव्यं भक्तोऽयमिति मिथो विरुद्धधर्मवति
व्यवहिते तत्र द्वेषविरोधी च राग एव प्रसिद्धो न ज्ञाना-
दिः । एवञ्च वैष्णवे भगवति शिशुपालस्य द्वेषानुबन्धस्य भ-
धाय अयं हि भगवान् कीर्तितः संस्तुतश्च द्वेषानुबन्धेनापि
अखिलसुरासुरदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यग्भक्तिमता-
मित्युक्तम् । तथाचात्रिस्तौ ।

विदेषादपि नाविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।

शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः ॥ इति ।

तथापि द्वेषविरोधित्वेन भक्तेरभिधानात् । तथाच गीतासु
(गी० अ० १६। श्लो० १८) ।

सामात्मपरदेहेषु प्रदिवन्तोऽभ्यसूयकाः ।

तानहं दिवतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजस्रमश्रुभानासुरीष्वेव योनिषु ।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

सामप्राप्यैव कौन्तेय ततो धान्यधर्मां गतिम् । इति ।

तद्विरोधिनी च भक्तिरीश्वरविषयैवानुरक्तिरिति युज्यते ।
किञ्च (तैत्ति०।पृ०८८) रसं श्रोत्रायं सन्धानन्दोभवतीति
शब्दाद् ब्रह्मानन्दाविर्भावमुक्तेर्ब्रह्मगोचरस्य रसस्य हेतुताव-
गम्यते । रसस्य रागः (गी०।अ०२।श्लो०५८) ।

रसवर्ष्मं रसोऽप्यस्य परं वृष्ट्वा निवर्त्तते ।

इत्यादौ प्रसिद्धः । अत्र रसो विषयरोगः । अत एव च
रामलक्ष्मणादीनां स्वर्लोकारोहणमुक्त्वा येऽपि तेषु भगवदं-
शेष्वनुरागिणः कोशलनगरजानपदास्तेऽपि तन्मनसस्तत्सो-
कतामापुरिति साक्षादेव भक्तावनुरागशब्दः प्रयुक्त इति ।
तस्मादपि न ज्ञानं किन्वनुरागरूपैव भक्तिर्निःश्रेयसफलेति ।
ननु द्वेषविरोधित्वं न रागत्वे लिङ्गम् उदासीनत्वेनानैकान्या-
दिति चेत् । उच्यते द्वेषकार्यं निवृत्तिस्तद्विरोधिनी प्रवृत्ति-
रिति । भवति च भक्तानां भजनीयानुवर्त्तनादौ प्रवृत्ति-
स्तद्विरोधिनां तदनुवर्त्तनादौ निवृत्तिः । एवञ्च कार्यमुखेन
विरोधमभिप्रेत्य द्वेषविषयेत्युक्तम् । तथाच प्रयोक्तव्यं भक्ति-
र्भजनीयगोचररागरूपा तदनुवर्त्तनादिहेतुहितसाधनताधी-
भिसात्मविशेषगुणत्वाद् यश्चैवं तथैवं यथा द्वेषः । रागोत्कर्षेण

तदनुवर्त्तनाद्युत्कर्षस्य दृष्टत्वाच्च । किञ्च यो यस्मिन् भक्तस्तत्र
 तस्यौदासीन्याभावेऽवगते भक्तिस्तादृशानुवर्त्तनाद्यनुकूलद्वेषवि-
 रोधिगुणरूपा अनुवर्त्तनहेत्वात्मविशेषगुणत्वाद्वितसाधनताधी-
 वदिति हितसाधनताधीत्वबाधमहकारेण परिशेषाद्रागत्व-
 सिद्धिः । किमुत भक्तिमतमित्येतत्कैमुतिकन्यायो विरोधिन्येव
 द्रष्टव्यः । (गी०।अ०८।श्लो०३९) ।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयेनयः ।

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या इत्यादौ च । एवं (गी०।अ०१६।
 श्लो०१८) मामात्मपरदेहेष्वित्यनेन द्वेषस्य संसारहेतुत्वात्
 तद्विरोधिगुणो जीवोपाधिपरिहारेण परात्मगोचरो राग
 इव भक्तिरूपः संसारनाशहेतुः । एतदेवोक्तं मामप्राप्यैवेति ।
 चकारात् पुलकादिरागलिङ्गेनापि रागत्वम् । प्रसिद्धं हि
 पुलकाश्रितेन कथयति मथ्यनुरागं कपोलेनेत्यादौ । भक्ते-
 र्गुणान्तरत्वे तु पृथग्लिङ्गताकल्पने गौरवात् । स च रागः
 केषांचिद्विदुसाधनताज्ञानजन्योऽपि यागादिवदिच्छाकृपा एव ।
 अस्माकं तु प्रीणाभ्यनुरज्यामि नेच्छामोत्यादिप्रतीतेरागः पृथ-
 गेव द्वेषवत् । इच्छाया अमिदुमात्रविषयत्वाद्रागस्य मिदुमा-
 मिदुविषयत्वाच्च । प्रत्युत तस्येच्छात्वादिव्याप्यत्वकल्पनागौरवा-
 चेति दिक् । तस्मान्न तत्रचक्षामिद्विरिति ॥ ६ ॥

ननु भक्तिः क्रियात्मिका मा च निःश्रेयसाय न लभते (तैत्ति०।
 चार०१।खिलप्रश्ने अक्ष०२१) न कर्माणा न प्रजया धमेन त्यागे-
 नेकेऽमृतत्वमाप्तुमिदित्यादिश्रुतिभ्य इत्याशङ्क्यां परिहरन्नाह ।

न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ज्ञानवत् ॥ ७ ॥

सा भक्तिर्न क्रियात्मिका भवितुमर्हति प्रयत्नानुविधाना-
भावात् । यन्न प्रयत्नानुविधायि तन्न क्रियात्मकं यथा ज्ञानम् ।
तद्वि प्रमाणसम्पत्त्यधीनं न पुरुषेण स्वेच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथा
कर्तुं शक्यते । तथा भक्तिरपि । नहि रागिणीं प्रमदापुत्रा-
दिविषयिणीं पुंस्यापारेण तथा तथा भवति भक्तिः किन्तु
पूर्वसुकृतगोणभत्वादिमाधनाधीनेति ॥ ७ ॥

अतएव फलामन्यम् ॥ ८ ॥

यतः सा न क्रियात्मिका अतएव तत्फलस्य निःश्रेयसस्या-
नन्तत्वमुपपद्यते । अन्यथा (छां०।प्र०५।३८) तद्यद्येह कर्मजितो
लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते इत्यने-
नामृतत्वस्यापि क्षयित्वं प्रमज्येतेति ॥ ८ ॥

तदतः प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रपत्तिवत् ॥ ९ ॥

भवति हि भगवद्वाक्यं (गी०।अ०७।श्लो०१८) ।

ब्रह्मणा जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ इति ।

ज्ञानवतः प्रपत्तिरुक्ता । भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वे नेदमुपपद्यते इतर-
प्रपत्तिवदिति । यथा तदनन्तरं (गी०।अ०७।श्लो०१०) ।

कामैस्तैस्तैर्हतज्ञानाः प्रपद्यन्त्यन्यदेवताः ।

इत्यनेन देवतान्तरप्रपत्तिनिन्दामुखेनैव प्रपत्तिः स्तूयते ।

तत्र देवताभक्तेरेव प्रपत्तिशब्देन कथनं न तज्ज्ञानस्य । तस्मा

एव प्रपन्नेदमथ च प्रत्यभिज्ञानात् इति । चकाराज्ज्ञानान-
कार्यश्रवणमपि ज्ञानत्वाभावे निदानम् । यथा (गी०।अ०१५।
सो०१८) ।

यो मामेवमसंभूतो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ इति ।

तथा (गी०।अ०८।सो०१३) ।

भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

इति च । तस्मात् ज्ञानात्मिका । यद्यपि रागलेनैव ज्ञान-
भेदः सिद्धस्तथापि भक्तिशब्दो ब्रह्मज्ञाने गौण इति शङ्का-
निरासार्थमेतत् । इदं चिन्त्यते भगवद्गीतावाक्यानि न
शब्दविधया वेदवत् प्रमाणम् । किन्तु भारते स्मृतित्वेन ।
तथाच कथं शब्दादिति निर्देशः । अत्रैकेऽनुमितशब्दादिति
व्याचक्षते । अत्रोच्यते अदृष्टार्थकभगवद्वाक्यत्वमेव वेदत्वं तच्च
गीतास्त्वविशिष्टम् । अत एव भगवद्गीतासूपनिषत् इति
बुध्यते । केवलं त एव श्लोका व्यासेन निबद्धाः । तथाच
पुराणात्तरम् ।

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

या स्तुतं पद्मनाभस्य मुखपद्मादिभिः स्तुता ॥

नच ब्रूहाणामश्रवणप्रसङ्गः भारतश्रवणाभ्युज्जानेनैव तदु-
पपन्नेः प्रसवादिस्तुत्यादिवत् । तदिहायेति चेन्न लक्षताऽपरि-
पूर्णाः । तथाचोक्तमाचार्यैः ।

तानेव वैदिकान् मन्त्रान् भारतादिनिवेष्टितान् ।

स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुद्ध्या प्रयुञ्जते ॥ इति ॥ ८ ॥

इत्याचार्यस्वप्नेश्वरविद्वद्विरचिते शास्त्रिण्यतसूचीयभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥ ॥०॥

एवममृतत्वं प्रत्यनन्यथामिद्धायां भक्तौ लक्षितायां ज्ञान-
योगभक्तीनामङ्गप्रधानभावविवेकाय द्वितीयाह्निकस्थारम्भः ।

सा मुख्येतरापेक्षितत्वात् ॥ १० ॥

आह्निकसमाप्तावुक्तस्य पुनः स्मरणाय सेति निर्देशः । सा
परा भक्तिर्मुखा प्रधानम् इतरैरात्मज्ञानयोगादिभिः स्तोप-
कार्यतयापेक्षितत्वादित्यर्थः । हान्दोग्ये (४०५१६) यो वै
भूमा तत्सुखमित्याद्युपक्रम्यासायते । आत्मैवेदं सर्वमिति स वा
एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विजानन्नात्मरतिरात्मकीड
आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वरार्द्र भवतीति तच्चात्मरति-
रूपायाः परभक्तेः पश्यन्निति दर्शनमप्रियत्वादिभ्रमनिरास-
मुखेनाङ्गं भवति । यथा दण्डो प्रैवमन्वाह प्राचीनावीतो
दोहयति अभिजानन् जुहोति धनवान् सुखवानित्यादौ
दण्डाद्यङ्गं तथा दर्शनमपि रतेरङ्गं मननविज्ञानयोरङ्ग-
प्रदर्शनार्थतया व्यायप्राप्तयोरनुवादः । एवमात्मकीडादेरति-
नैयत्यादर्शप्राप्तेऽनुवाद एव अन्यथा रत्युद्देशेन दर्शनादि-
विधौ दर्शनाद्युद्देशेन वा रत्यादिविधौ वाक्यानि भिद्येरन् ।

तस्मात् (पूर्वमीमांसायाम् । अ० ३। पा० १। सू० २) शेषः
परार्थत्वादितिन्यायाद्दर्शनमङ्गमिति । अत एव भगवान् मनु-
रपि । (महाभार० । शान्ति० । अ० १८४। श्लो० ७१११ + ७११२) ।

यस्यैवा प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा स्याच्चेत् परतमा-गतिः ॥

इत्यनेनात्मरतेः प्राधान्यमाहेति ॥ १० ॥

प्रकरणाच्च ॥ ११ ॥

प्रकरणं रतेरेव फलवत्त्वात् तस्यास्तत्प्रकरणस्य दर्शनमङ्गं
भूवितुमर्हतीति ॥ ११ ॥

दर्शनफलमिति चेन्न तेन व्यवधानात् ॥ १२ ॥

अथ दर्शनस्यैव फलं स्वाराज्यलक्षणममृतत्वं तथाच तस्यैव
प्रकरणमिति वैपरीत्यमिति चेन्न तेन तच्छब्देन व्यवधानात् ।
(श्री० । ४०५। १६-१७) स स्वराज् भवतीत्यत्र तच्छब्देन सन्निकृ-
ष्टात्मरतिमानेवोपस्थाप्यते न विप्रकृष्टः पञ्चमिति व्यवधाना-
पत्तिरिति कारणाभावात् । प्रकरणमेव कारणमिति चेन्न
अन्योन्याश्रयात् ॥ १२ ॥

दृष्टत्वाच्च ॥ १३ ॥

दृष्टं हि लोके मौन्दर्यादिज्ञानस्य तरुणास्तद्वत्ते रति-
हेतुत्वं न तु रतेर्ज्ञानहेतुत्वमिति दृष्टोपकारत्वादप्यङ्गत्वमव-
बोधते । दृष्टं च प्रकृतेर्निष्कलत्वात्प्रमद्विमत्वाप्रियत्वादिज्ञानं
मनोवाञ्छित्वकारणं भूतेषु कलषावकृतायाश्चेत्यर्थमिति वचित-

रूपाभय आत्मेति ज्ञानाभासिन्यनिवृत्तिस्ततः परा भक्ति-
रिति । अत एव गीयते (गी०।अ०५।श्लो०१७) ।

तदुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्दूतकल्मषाः ॥ इति ।

तथा आयुर्वेदेऽपि (अष्टाङ्गहृदये । अ०१।श्लो०२२) ।

धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् । इति ॥ १३ ॥

अत एव तदभावादक्षवीनाम् ॥ १४ ॥

यत एव ज्ञानं दृष्टोपकारकमङ्गमत एव दृष्टोपकारं
निरस्य मनोमासिन्यादिबाधात् प्रधानभगवदनुरागमात्रेण
वक्ष्यवीनां मुक्तिः स्मर्यते । यथा (विष्णुपुराणे । अंगे ५।अ०१२।
श्लो०१४।१५) ।

तच्चिन्ताविपलाद्वादक्षीणपुष्पयथा सती ।

तदप्राप्तिमहादुःखविल्लीनाशेषपातका ॥

चिन्तयन्ती जगत्सृतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥ इति ।

अत्र सुखदुःखलिङ्गेनानुरागेऽनुमीयते न मुक्तिरिति
वाक्यार्थः । दारबाधादनवदत्तकृष्णत्वेनापि कर्मणा फलमिद्धि-
रिव तासां रागात्म्यमुक्तिस्तदप्यवगम्यते ज्ञानमङ्गमेव प्रधानत्वे तु
तदभावे फलं न स्यात् चिन्ता च न ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तत्कारण-
अवयवमननाद्यसम्भवात् । किन्वनुरागनियतानुसृतिरेव । न-
चायमर्थवादः अपूर्वार्थत्वात् सन्निधौ विध्यभावाच्चेति ॥ १४ ॥

भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञाया साहाय्यात् ॥ १५ ॥

इदानीं श्रुतिविरोधेन प्रकरणस्थानलिङ्गबाधमाक्षिप्य
समाधीयते । यथा श्रुतं (गी०।अ०१।८।सो०५५) ।

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यस्यास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ इति ।

तत्र (तैत्तिरीयसं०। अ०१।प्र०५।अनुवाक०८) ऐन्द्र्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठते इतिवत् कारकश्रुत्या बलीयस्या भक्ते-
र्ज्ञानहेतुत्वमवसीयते । यद्यपि दृष्टत्वादित्यनेन दृष्टोपकारे
प्रत्यक्षगम्ये न श्रुतेरवकाशः तथापि ब्रह्मविषयिण्या रते-
र्ब्रह्मविषयज्ञानोपकार्यत्वं न प्रत्यक्षगम्यम् । किन्तु तरुण्यादे
रतौ तथा दर्शनेन ब्रह्मगोचरायामप्यनुमातव्यम् । तथाच
लिङ्गत्वे पर्यवमानादिति चेन्न दोषः । तथाहि यदि केवलं
जानातीति वदेत् त्वेवम् । किन्त्वभिजानातीति । अभिज्ञा पूर्व-
ज्ञातज्ञानमुच्यते । तथा भक्त्युपकारिपूर्वज्ञानं तत्फलरूपभक्ति-
प्रवर्त्तकम् । अनन्तरं यावत् तद्दार्ढ्यं भक्त्यैवाभिज्ञप्रभावेना-
क्ष्यते श्रीश्रवणेनेनावघातवदिति । कार्यसाहाय्यार्थमुक्तं ततो
ज्ञानदार्ढ्येन भक्तिदार्ढ्ये मति विशत इति । तस्मान्नैयं श्रुतिः
किन्तु न्यायप्राप्तानुवाद इति । एतमेवार्थं स्फुटो करोति ॥ १५ ॥

प्रागुक्तं च ॥ १६ ॥

भक्ता मामित्यस्य पूर्वं ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यभिधाय
(गी०।अ०१।८।सो०५४) ।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गलिं लभते पराम् ॥

इत्युक्तम् । तच्च तु शास्त्रप्रमाणेन ज्ञानप्रयोजनाभावाद्
युक्तमनुवादत्वमिति ॥ १६ ॥

एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः ॥ १७ ॥

एतेन ज्ञानस्याङ्गत्वनिर्णयेन ज्ञानभक्त्योरपि विकल्पपक्षोऽपि
प्रत्युक्तः निराकृत इति मन्तव्यम् । न ह्यङ्गाङ्गिनेरेकत्र विकल्पो
भवतीति । अपिशब्दात् समुच्चयोऽपीति ॥ १७ ॥

देवभक्तिरितरस्मिन् साहचर्यात् ॥ १८ ॥

कचिदेवं श्रूयते (श्वेताश्व०।पृ० ३७४) ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति ।

अत्र देवभक्तिरीश्वरेतरस्मिन् देवे मन्तव्या कुतः गुरुभक्ति-
साहचर्यात् । साहचर्यं हि नामृतफलायां भक्तौ घटते ।
इन्द्रादिदेवास्वाराधिताः शुभवज्ज्ञानफलाय भवन्तीति सा-
हचर्यमपि निर्णायकम् । साहचर्यादुलूकशब्दवदुक्तयुक्तेरप-
्युक्तमेतत् ॥ १८ ॥

योगस्तूभयार्थमपेक्षणात् प्रयाजवत् ॥ १९ ॥

योगः पुनर्ज्ञानार्थं भक्त्यर्थं च भवति । समाहितमनस्क-
ताया उभाभ्यामपेक्षणात् । ननु (पूर्वमीर्मावाचाम् । अ० १।

पा०१।सू०२१) गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्
 स्यादितिन्यायात् प्रधानाङ्गं योगः कथमङ्गाङ्गमित्यत आह
 प्रयाजवदिति यथा प्रयाजो वाङ्मयेयाद्यङ्गं तदीयदीक्षणीयादे-
 रप्यङ्गं तद्वत् । तदङ्गताबोधकप्रमाणाविशेषात् । केवलं ज्ञानार्थं
 योगानुष्ठानप्रसङ्गेन भक्तिमुपकरोतीति । एवं विषयवैराग्यमपि
 उभयार्थं मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

ननु (योगे । पा०१।सू०२३) ईश्वरप्रणिधानादिति पत-
 न्जलिस्मरणं दुरपक्रवं तत्र प्रणिधानाभिधेयस्य भगवद्भजनस्य
 समाधिसिद्धयर्थत्वमिति कथं भक्तेः प्राधान्यमित्यत आह ।

गौण्या तु समाधिसिद्धिः ॥ २० ॥

तत्र प्रणिधानं गौणभक्तिरेव न प्रधानं तथा समाधिसि-
 द्धिरिति न स्मृतिविरोधोऽपीति । भवति च वाक्यशेषस्तत्रैव
 (योगे । पा०१।सू०२७।२८) तस्य वाचकः प्रणवः । तज्जप-
 त्वादर्थभावनमिति ॥ २० ॥

येया रागत्वादिति चेन्नोक्तमास्पदत्वात् सङ्गवत् ॥ २१ ॥

योगशास्त्रप्रस्तावादिदं सूत्रम् । योगशास्त्रोक्तरागत्वाविशे-
 षाङ्गकिरपि मुमुक्षुणा हेयैव । तथाच सूत्रं (यो०।पा०२।
 सू०३) रागदेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति । एवमेदुच्यते । नैवं
 वाच्यम् । उक्तमास्पदत्वाङ्गकेः परमेश्वरविषयत्वादिति चावत् ।
 नहि रागत्वमात्रेण हेयत्वं किन्तु संसारानुबन्धिरागत्वमेव ।

यथा सङ्गत्वमात्रेण न त्याज्यता किन्तु असत्सङ्गत्वेन तदत् ।
तथाचेष्टरभक्तिर्हेया रागत्वादित्यत्र संसारानुबन्धित्वं मोक्षा-
ननुगुणत्वं चोपाधिः । नचासात्त्विकी सा (गी०।अ०१७।
श्लो०४) यजन्ते सात्त्विका देवानित्यादिना सात्त्विकत्वकीर्त्त-
नादिति ॥ २१ ॥

तदेव कर्मिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात् ॥ २२ ॥

तदेव भजनं मुख्यं तस्या भक्तेर्वा मुख्यत्वम् । एतत् सर्वथैव
निश्चितं यस्मादेवं ब्रह्मते (गी०।अ०६।श्लो०४६।४७) ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ १ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मङ्गतेनान्तरात्मना ।

अद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ २ ॥ इति ।

अत्र विशेषणानां तपश्चादीनामाधिक्यनिबन्धनं विशेष्ये-
षामाधिक्यं क्रमादिति मन्यम् । न खल्वङ्गस्य मुख्यादा-
धिक्यमुपपद्यते तस्माद्भक्तिः प्रधानमिति ॥ २२ ॥

श्रुत्यर्थेनापि तदुत्पत्तिपरिहारार्थं पठति ।

प्रअनिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः ॥ २३ ॥

अत्र हत्त्रोऽपि दादशाध्याय उदाहरणम् (गी०।अ०१२।
श्लो०१-७) ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पश्यंसाते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगविस्ताराः ॥ १ ॥

इति प्रश्नः ।

मयावेष्टमनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

अद्भुता परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं भुवम् ॥ ३ ॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि भयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धृता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मयावेक्षितचेतसाम् ॥ ७ ॥

इति निरूपणम् । ताभ्यां भक्तेः प्राधान्यसिद्धेः नार्थवाद-
त्वमायाति । प्रश्ननिरूपणं हि निर्णयार्थं प्रसिद्धं न स्तुत्यर्थ-
मिति । केवलाङ्गानुष्ठानेन क्लेशाधिक्यमेवेति ॥ २१ ॥

अद्भुतप्रसङ्गाद्भक्तेः अद्भुतरूपत्वस्यापि शास्त्रेण निराकरोति ।

नैव अद्भुतं साधारण्यात् ॥ २४ ॥

भक्तिर्न सर्वथा अद्भुतत्वेन ब्रह्मनीया अद्भुतायाः कर्ममात्रा-
वृत्त्यात् । नचैवमोक्षरभक्तिरिति ॥ २४ ॥

तस्यां तत्त्वे चानवस्थानात् ॥ २५ ॥

(गी०।अ०६।श्लो०४७) ।

अद्वावान् भजते यो आं स मे युक्ततमो मतः ।

इति हि श्रुतम् । तत्र भक्तौ अद्वावृत्त्यायां अद्वावृत्ते
तेऽनवस्थाप्रसङ्गात् अद्वाया अनवृत्तात् । अन्यथा तस्यामपि
हान्तरमित्यनवस्थैव । तस्मादारम्भणीयारम्भे आरम्भणीय-
ताचमने चाचमनवद्भक्तौ अद्वा नाङ्गं स्यात् । अद्वाभक्ति-
मन्वित इति भेदेन कथनाच्च ॥ २५ ॥

ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ तस्यानुष्ठानाय सामान्यात् ॥ २६ ॥

ज्ञानाप्राधान्ये ज्ञानकाण्डमित्युत्तरकाण्डप्रसिद्धिर्न स्या-
इति मन्वानं प्रत्युच्यते । भक्त्यर्थं ब्रह्मकाण्डं श्रूयते न ज्ञानार्थम् ।
ज्ञानार्थज्ञापनस्य काण्डद्वयसामर्थ्यात् । अन्यथा धर्मज्ञानार्थं
पूर्वकाण्डाच्चातमपि ज्ञानकाण्डं स्यात् । न च ज्ञानविधिः सन्ध-
ति येन तत्प्राधान्यादपि ज्ञानकाण्डं भवेदिति । तस्माज्
ज्ञानकाण्डमिति भ्रमः । किन्तु ब्रह्मकाण्डमेव । अतएव
ब्रह्मसू०।पा०१।सू०१) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति सूचि-
तम् । तच्च भक्त्यर्थत्वाद्भक्तिकाण्डमपीति ॥ २६ ॥

इत्याचार्यस्य प्रेश्वरविददरविरचिते ब्राह्मसूत्रसूचीये
भाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ ० ॥

समाप्तस्य प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तस्या भक्तेः साक्षात् प्रयत्नानिष्पाद्यत्वेन निष्पत्त्यर्थं साध-
नान्तरापेक्षा तच्चान्तरङ्गसाधनं ज्ञानं बहिर्गङ्गसाधनान्यपर-
भक्तिप्रवृत्तीनि तेषां विवेकाय द्वितीयाध्याचारम् ।

बुद्धिहेतुप्रवृत्तिराविशुद्धैरवघातवत् ॥ २० ॥

बुद्धिर्ब्रह्मप्रमितिः सा यद्यपि कृत्यनिष्पाद्या तस्यापि तद्धे-
तूनां श्रवणमनननिदिध्यासनादीनां तन्निष्पत्त्यर्थेऽनुष्ठानमाव-
श्यकम् । तत्किं सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायाः सकृत्
प्रवर्तन्ते उत यावद्भक्तिदार्ढ्यम् । तत्रोच्यते भक्तिपरिशुद्धि-
पर्यन्तं तत्प्रवृत्तिरावश्यकं यथा मीहीनवहन्तीत्यनेन विहित-
मीशवघातस्य यावद्देतुस्यमनुष्ठानं शास्त्रार्थः तथा दृष्टोप-
कारकत्वान्नोमास्तिन्यनिरासपर्यन्तं ज्ञानाद्यनुष्ठाने यतनीय-
मिति ॥ २० ॥

तेषामङ्गानां यान्यङ्गानि तदनुष्ठानं तु न प्रसज्यत इत्य-
चोत्तरम् ।

तदङ्गानां च ॥ २८ ॥

तदङ्गानां गुर्वनुगमनवेदाविरोधितकानुसन्धानशमादीना-
मप्यनुष्ठानं युक्तम् । न ह्यङ्गविकल्पान्यङ्गानि सैन्यसेनापतिवत्
प्रधानोपकाराय समन्ते ॥ २८ ॥

इदानीं बुद्धिविवेकपरिशुद्धिश्चिन्त्यते ।

तामैश्वर्यपरां काश्यपः परत्वात् ॥ २९ ॥

तां बुद्धिं परमेश्वरैश्वर्यादिमदिवशिषीं निःश्रेयसफलां

काश्चप आचार्यो मन्यते कुतः जीवात्मभवः परत्वात् तैः
स्वज्ञानाय परज्ञानस्यापेक्षितत्वात्। एतस्मिन् जीवब्रह्मणोर-
त्यन्तं भेद इति ॥ २८ ॥

आत्मैकपरां वादरायणः ॥ ३० ॥

वादरायण आचार्यः पुनः शृङ्गात्मविषयिणीमेव मनुते
तथाच सूत्रं (ब्रह्मसू०।अ०४।पा०१।सू०३) आत्मेति त्व-
गच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति। एतस्मिन् जीवब्रह्मत्वकल्पनाया
मिथ्यात्वाच्छुद्धिदात्ममात्रबुद्धेस्तत्त्वज्ञानत्वात् तदेव मुक्ति-
फलमेति ॥ ३० ॥

उभयपरां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् ॥ ३१ ॥

शाण्डिल्य आचार्यस्य उभयपरामेव मन्यते कुतः शब्दो हि
वेदस्तथा ब्रूते (छां०।पृ०१।१०१) सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-
विति ज्ञान्त उपासीत। इत्युपक्रम्य एव म आत्मान्तर्दय-
मेतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्वा न
विचिकित्सास्तीति ह स्याह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः इति विचि-
कित्य तदुभयविषयविदो ब्रह्माभिप्रायलक्षणप्रेमभक्तिजन्य-
ब्रह्मसम्भवफलत्वात्। (तैत्तिरीयसं०।अ०३।प्र०१।अनु०१०।
मं०२) बभरः प्रावाहणिरकामयतेतिवत् पूर्वशाण्डिल्यार्थत्वात्
नित्यानित्यसंयोगविरोधः। वस्तुतो वेदस्य भगवत्कर्तृत्वमेव।
अतरेपि (तैत्तिरीयारण्यके। प्र०१।अनु०११।दशक४)।

तस्माद्यज्ञात् सर्वज्ञत आसः सामानि जग्निरे।

हन्दाश्चि जग्निरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ इति।

उपपत्तिश्च भवति ब्रह्म खलु परमेश्वर्यवत्तया अतं जीव-
स्वरूपतया च तथाच श्रुतिः (तैत्तिरीयोप०।पृ०१२३) यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्यभि-
संविशन्तीति तर्हिजिज्ञासस्व । तथा (गी०।अ०१५।श्लो०७) ।

ममेवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातन इति ।

तत्र किं कस्योपमर्दकम् । तस्मात् (कां०।पृ०४४२) तत्त्व-
मस्यादिवाक्येनोभयबोधनमेवोपपत्तिमदिति ॥ ३१ ॥

वैषम्यादसिद्धमिति चेन्नाभिज्ञानवद्वैशिष्ट्यात् ॥ ३२ ॥

ननूभयविषयत्वमेव न सिद्ध्यति वैषम्यात् । विषयं हि जग-
त्कर्तृत्वादिविशिष्टे तदकर्तृत्वादिविशिष्टज्ञानमितिचेन्न यतः सो-
ऽयं देवदत्तः सोऽहमितिप्रत्यभिज्ञावदेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यम-
न्तरेण सामानाधिकरण्यस्य स्वरूपाभेदांशगोचरकत्वेन तदुप-
पत्तेः । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरौत्सर्गिकत्वात् । अथ विशेष्यमात्र-
लक्षणाया स्वरूपाभेदोपस्थितिरिति मतं तन्न लक्षणाया बोध्य-
जघन्यत्वात् लक्ष्योपस्थितौ तदवच्छेदकोपस्थितिहेतुत्वाच्च ।
अन्यथा कदाचिच्छक्यतावच्छेदकमन्तरेणापि शक्यस्यतिर्भवेत्
इत्यास्तां तावत् ॥ ३२ ॥

नच क्लिष्टः परः स्यादनन्तरं विशेषात् ॥ ३३ ॥

नचैवं सति जीवोपाधिक्षेपज्ञादिमत्त्वमपि परमेश्वरे प्रसज्ये-
तेति वक्तुं शक्यम् । उक्ताभेदबुद्धानन्तरं क्लेशादेरात्मासम्बन्धि-
त्वरूपविशेषनिर्णयादिति ॥ ३३ ॥

ऐश्वर्यं तथेति चेन्न स्वाभाव्यात् ॥ ३४ ॥

नन्वेवं क्लेशादिवदैश्वर्यं कर्तृत्वादिलक्षणं परमेश्वरस्य बाध्यते
वैभवं त्वात्मनि प्रतीतत्वाच्च क्लेशादिवदिति चेन्न कर्तृत्वादेः पर-
मेश्वरस्य स्वाभाव्यात् । नहि वज्रैरुष्णस्वाभाव्यमन्यथा भवति ।
तस्मादस्वाभाविकत्वमुपाधिरिति । अत एव दर्पणादिप्रति-
फलितबिम्बे भासति मालिन्यादिबाधेऽपि वृत्तिप्राकाश्या-
दिस्वभावस्याबाध एवेति ॥ ३४ ॥

ननु परमेश्वरस्य सत्यमैश्वर्यं जीवानां तु कथमागन्तुकः
क्लेशादिरित्यत्र हेतुमाह ।

अप्रतिषिद्धं परैश्वर्यं तद्भावाच्च नैवमितरेषाम् ॥ ३५ ॥

नहि कस्यामपि श्रुतौ परमेश्वरस्यैश्वर्यं प्रतिषिद्धमस्ति येन
प्रतिपक्षमपि बाधितं स्यात् । प्रत्युत (हां०।पृ०।१०४) सत्य-
सङ्कल्प इत्यादिना तस्य स्वाभाव्यमवगम्यते । नच जीवस्यैव
प्रतीतधर्मत्यागे कारणमस्ति सदैवेश्वरत्वात् सदैव मुक्तत्वात् ।
तदितरेषां तु जीवानां नैवं स्वाभाविकः क्लेशादिः कस्मात्
तद्भावात् । श्रूयते हि (हां०।पृ०।५४७।६१९) परं श्रुति-
रूपसम्पद्यते स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इत्यादिभिः । तच्च स्व-
भावत्वे नोपपद्यते । उपपद्येतापि यदि परस्य क्लेशादिक्रभावः
स्यात् । नचैवं तस्माद्ब्रह्मभावसंलक्षणमुक्त्यन्यथानुपपत्त्यापि जी-
वानामोपाधिकी संसृतिरिति । यद्यपि परस्यापि मायौपा-
धिकमैश्वर्यं तथापि तदुपाधेः कदाचिदपि नात्यन्तसंभवः ।

जीवोपाधिवुद्धीनां तु परभक्तौ सत्यामत्यन्तलयु एव । नहि
भगवतो माया शक्तिः क्षीयते जीवानामनन्तत्वेन तत्संसारतद्ग-
जनाद्यर्थं भगवतः प्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति । एवञ्च (बृहदार०
पृ० ७३०) ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुतिः (बृहदार०
पृ० ४३५) अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतिश्च जीवविष-
यिण्येवेति ॥ २५ ॥

सर्वानृते किमिति चेन्नैवमुद्धानन्त्यात् ॥ २६ ॥

अथ क्रमशो मुक्तावपि यदा सर्वबुद्धीनां विलयस्तदा
परोपाधेः स्थितौ प्रयोजनाभावात् तस्याप्यत्यन्तलये किं कृत-
मैश्वर्यं स्वभाव इति चेन्नैवं भवति । जीवोपाधिवुद्धीनामन-
न्तत्वात् तादृशकाल एव नास्तीति युक्तं स्वाभाविकमैश्वर्यम् ।
नच प्रागभावाः प्रतियोगिजनकास्तत्त्वादित्येतावतापि काल-
स्तथाभूतः सिद्ध्यति । अथैकदा सर्वे जनितप्रतियोगिन इति
चेन्न अप्रयोजकत्वात् । सर्वकार्यशून्यकालानुमानं त्वत्यन्तसर्क-
शून्यम् । अन्यथा सर्वे प्रागभावाः कदाचिदजनितप्रतियोगिन
इत्यनुमानेन ध्वंसानधिकरणः प्राक्कालः सिद्ध्यत् । अथाहमे-
वामुक्तः स्यामिति धिया मुक्तावयत्नप्रसङ्ग इति चेत् फला-
निश्चयेऽप्युपायतानिश्चयेन तत्साधने प्रवृत्तिरस्तु । प्रत्युत सर्व-
मुक्तिनिश्चये तत एवाप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति ॥ २६ ॥

अथोपादानकर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यं यदि परस्य साहजिकं तदा
विकारित्वमेव प्राप्तं सृष्टादिवदित्यत उच्यते ।

प्रकृत्यन्तरालादवैकार्यं चित्तत्वेनानुवर्तमानात् ॥ ३७ ॥

प्रकृतिर्नाम जडकार्यमात्रोपादानम् । सा विकार्या नतु
ब्रह्मसुरणरूपसत्तया प्रकृत्यनुगतत्वेन च परस्य कर्तृत्वादि ।
नच प्रकृतिरेव सत्तेति वक्तुं ब्रह्मते जीवानामसत्त्वप्रमङ्गात् ।
तेषां प्रकृतेः परत्वात् । तस्मात् प्रकृतिलक्षणां मायाशक्तिमन्त-
रालोक्त्य परस्य कर्तृत्वादिसाभाव्यमिति न विकार्यता । नहि
मायया सृजन् मायावी मायाकार्यो भवतीति । यद्यपि तादा-
त्म्येन कार्यत्वमेव विकार्यत्वं तच्च वर्त्तत एव तथापि क्षीरादिवस्त्र
स्वरूपपरिवर्त्तनेन विकारित्वम् । यदा स्वाधिकविकाराहेतु-
त्वेन घटं प्रति दण्डादिवदविकार्यत्वमस्ति । तदेवोक्तं प्रकृत्य-
न्तरालादिति ॥ ३७ ॥

ननु मायोपादानत्वे मायायामेव जगत् प्रतिष्ठितं तर्हि
कथं (तैत्तिरीयसिलोपनि० । खं० २६) तस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठित-
मिति श्रुत्या जगतो ब्रह्मप्रतिष्ठा प्रतिपाद्यत इत्यत्रोत्तरम् ।

तत्प्रतिष्ठा गृहपोठवत् ॥ ३८ ॥

तस्मिन् ब्रह्मस्यपि विकारप्रतिष्ठानमविहङ्गं गृहपोठवत् ।
यथा गृहमध्यस्थपोठे स्थितोऽपि गृहे तिष्ठति पोठे तिष्ठतीति
व्यपदिश्यते तद्वत् ॥ ३८ ॥

ननु तर्हि प्रकृत्यैव ब्रह्मान्यथासिद्धमस्तु नेत्युच्यते ।

मिशोऽपेक्षणादुभयम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्म प्रकृत्योभयमपि कारणम् । परस्परं चेतनाचेतनाभ्यां

स्वज्ञानाय स्वशक्तिविषयाय चाऽपेक्षितत्वात् किं कस्यापेक्षक-
मिति ॥ ३९ ॥

इदानीं स्वभास्ते व्यवहारलाघवाय पदार्थसङ्कलनमुच्यते ।

चेत्याचितोर्न तृतीयम् ॥ ४० ॥

चेत्या प्रकृतिः चिद् ब्रह्म तयोर्न तृतीयमर्थान्तरमत्रेत्यर्थः ।
ननु न तृतीयस्य सिद्धमिद्धिभ्यां चोद्यत इति चेत् । अयमर्थः
ब्रह्मभिन्ने ज्ञातृत्वं प्रकृतिभिन्ने च ज्ञेयत्वं निषिध्यत इति ॥ ४० ॥

अथ प्रकृतिपुरुषयोरसम्बन्धे सर्वकार्यविलोपः । सम्बन्धे तु
स एव तृतीय इत्यत आह ।

युक्तौ च सम्परायात् ॥ ४१ ॥

मिथ इत्यनुवर्तते । तौ प्रकृतिपुरुषौ बुद्धिस्तौ परस्परं
प्रतिमम्बन्धरूपौ न त्वागन्तुकः कश्चित् कस्मात् सम्परायात्
अनादित्वादेव । तथाच गीतायाम् (अ०।३।श्लो०१८) प्रकृतिं
पुरुषं चैव विद्वानादी उभावपीति । अथानादिरेव सम्बन्धा-
न्तरमस्त्विति चेन्न अडाजडविकल्पेन तयोरनन्यत्वादिति ॥ ४१ ॥

ननु प्रकृतिर्मिथैव मायारूपत्वात् तस्याः (श्वेताश्व०।
४०।३४०)

माया तु प्रकृतिं विद्याभ्यायिनं तु महेश्वरम् ।
इत्यादिभूतिभ्यः । तथाच कथं वेद्यं पदार्थ इत्यत आह ।

शक्तित्वात्मानृतं वेद्यम् ॥ ४२ ॥

वेद्यं प्रधानं जानृतं न मिथ्या भवितुमर्हति कुतः शक्ति-
त्वादेव । नहि मायावी मायाशक्तिं विना विहितागन्तुकसृष्टये
प्रभवति । किञ्च (कां०।पृ० ३८९) कुतस्तु खलु मौल्येवं स्याद-
सतः सज्जायेतेति श्रुतिः कार्यसत्त्वेन कारणसत्तां वदन्ती
सर्वसत्तामाह जानृतत्वम् । अस्ति तु सर्वदा भागवतो सृष्टिः
सादृश्यमहकार्यपेक्षा चेतनकृतसृष्टित्वान्मायिकसृष्टिवदिति । न-
चादृष्टादिभिरर्थान्तरम् एकशतपेक्षायां साधवाङ्मागतसाध-
नेतरेषु अदृष्टहेतुतायां मानाभावात् । एवं सर्वकार्येषु मिथो
व्यभिचारादेकनित्यमहकारिशक्तिसिद्धिः । तद्वान्तरानेक-
कल्पनं तु फलमुखमिति न गौरवायंति । विस्तरोऽस्यैव तृतीये
इति ॥ ४२ ॥

गता प्रासङ्गिकी चर्चा प्रकृतमनुसरति ।

तत्परिशुद्धिश्च गम्या लोकवन्निर्ज्ञेभ्यः ॥ ४३ ॥

यद्यपि जानामीच्छामीत्यादिवदहं भज अनुरज्य इत्येव-
मादिना प्रत्यक्षगम्यैव भक्तिसत्त्वापि तस्या दृढतरमंस्कारवैशि-
ष्ट्यलक्षणा परिशुद्धिर्न प्रत्यक्षतो निर्णेतुं शक्यते ज्ञानप्रामा-
ण्यवत् । तस्मात् तस्मिर्णयो लोकवज्ज्ञातलिङ्गभ्य एव । यथा
लोकेऽनुरागतारतम्यं तत्कथादावश्रुपुलकादिविकारैरनुमीयते
तदिति ॥ ४३ ॥

न केवलं लोकवन्निष्ठाणि भवन्ति महर्षीणां सतिभ्योऽपि
तानि लिङ्गानि बाह्येन लक्ष्यन्त इत्याह ।

सम्मानवज्जमानप्रोतिविरहेतरविचिकित्सामहिमस्थ्यातितद-
र्थप्राणस्थानतदीयतासर्वतद्भावाप्रातिकूल्यादीनि च स्मरणेभ्यो
वाञ्छन्त्यात् ॥ ४४ ॥

यथाऋजुनस्य सम्मानम् ।

प्रत्युत्थानं तु कृष्णस्य सर्वावस्थो धनञ्जयः ।

न लङ्घयति धर्मात्मा भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा ॥ १ ॥

वज्जमानं यथा इत्थाकोः ।

पक्षपातेन तस्मान्नि मृगे पक्षे च तादृशि ।

बभार मेघे तद्धर्णे वज्जमानमतिं नृपः ॥ २ ॥

प्रोतिर्यथा विदुरस्य । (महाभारते । उद्यो० । अ० ८८ ।

स्रो० ३११४)

* या प्रोतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

मा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ ३ ॥

विरहो यथा गोपीनाम् (विष्णुपु० । अंशे ५ । अ० १८ । स्रो० १७)

गुरुणामयतो वक्तुं किं ब्रवीमि न नः क्षमम् ।

गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाग्निना ॥ ४ ॥

इतरविचिकित्सा यथा द्येतदीपनिवासिनाम् । नारदद-
र्शनेऽपि विघ्नबुद्धिः यथाचोपमन्योः । (महाभारते । अनुशा० ।

अ० १४ । स्रो० ७०७७)

अपि कीटः पतङ्गो वा भवेयं ब्रह्मराज्यया ।

* या मे प्रोतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा इति मुद्रित-
महाभारतपाठः ॥

ननु ब्रह्म तया दत्तं चैलोक्तमपि कामये ॥ ५ ॥

महिमदृष्टौ यथा यमस्य ।

नरके पचमानस्तु यमेन परिभाषितः ।

किं तया नार्च्यते देवः केचनः केचनान्ननः ॥ ६ ॥

(विष्णुपु० । अ० ३ । अ० ७ । श्लो० १०) ।

स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाद्महस्तम् ।

वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ॥

परिहर मधुसूदनप्रपञ्चान् ।

प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥ ७ ॥

तदर्थप्राणस्थितिर्यथा हनुमतः । तेनैवोक्तम् । (वाल्मीकीये ।

उत्तरकाण्डे । अ० १०० । श्लो० ३१) ।

यावत् तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी ।

तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपासयन् ॥ ८ ॥

अथवा कृतकृत्यानामपि नारदादीनां तदेकाराधनार्थं

प्राणधारणम् । अत एव श्रुतिः । (नृसिंहतापिनी । खं० ६)

यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षुर्वा ब्रह्मवादिनश्चेति ॥ ९ ॥

तदीयताभावस्तु वक्षोऽपरिचरस्य (महाभारते । आ० ।

अ० ३३७ । श्लो० १९७१८)

आत्माराज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ।

* एतद्भागवतं सर्वमिति तत् प्रेक्षते सदा ॥ १० ॥ इति ।

* यत् तद्भागवतं सर्वमिति तत् प्रेक्षितं सदेति मुद्रित-

महाभारतपाठः । १६ ।

सर्वभूतेषु तद्भावो यथा प्रज्ञादस्य प्रसिद्धः । उक्तञ्च तेनैव ।

(विष्णुपु०। अंशे१। अ०१८। सू०५)

एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।

कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥ ११ ॥

तस्मिन्नप्रातिकूल्यं यथा हन्तुमागतेऽपि भगवति भोग्यस्य ।

तेनैवोक्तम् । (महाभारते । भीष्मप०। अ०५। सू०१६०४)

एहोहि देवेश जगन्निवाम ।

नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ॥

प्रसह्य मां पातय लोकनाथ ।

रथादुदयाद्भुतशौर्यसंख्ये ॥ १२ ॥

आदिशब्दादुद्धवाकूरादिचेष्टितान्यपि द्रष्टव्यानि । यद्यपि
देषविषयभावादित्यचेदमुक्तं तथापि तत्र रागलिङ्गत्वेनात्र च
बहुभक्तिपरिग्रहोक्तिस्तर्कितयेति विशेष इति ॥ ४४ ॥

ननु स्वामिन्यनुरागिणां तदनुग्रहतारतम्यवत्सु देवेभ्योऽप्येव
भवन्ति तेऽपि किं लिङ्गानि नेत्याह ।

देषाद्यस्तु नैवम् ॥ ४५ ॥

तदसम्भावादेव । यथोक्तं भगवता दैपायनेन । (महाभारते ।

अनुशा०। अ०१४८। पृ०१४६। सू०७६८)

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति क्षतपुष्पानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ इति ।

त्रिशुपालस्य तु देवात् स्मरणं ततः परा भक्तिस्ततो
मुक्तिरित्येव क्तम इति ॥ ४५ ॥

अथ प्रायज्ञो भगवद्वतारविषयाख्येव तानि सिद्धानि
स्मर्यन्ते ब्रह्मज्ञानजन्यत्वात् पूर्णविषयता च भक्त्युक्त्या च सिद्धा-
न्तमाह ।

तदाक्यशेषात् प्रादुर्भावेऽपि सा ॥ ४६ ॥

सा परा भक्तिः प्रादुर्भावात्मविषयापि भवति कस्मादिदं
ज्ञायते वाक्यशेषात् (गी०।अ०७।श्लो०२३)

देवान् देवयज्ञो यान्ति मङ्गला यान्ति मामपि । इति ।

प्रतिज्ञातार्थस्थिरीकरणाय देवतान्तरभक्तिनिन्दायां वा-
क्यशेषो भवति (गी०।अ०७।श्लो०२१)

यो यो यां यां तनुं भक्तः स्रज्जुयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचक्षां अह्नी तामेव विदधाम्यहम् ॥ इति ।

तत्र यो यो यां यां भक्त इत्येतावदुक्तार्थसिद्धौ तनुपर्यन्त-
निर्देशाङ्गकेऽस्मात्तत्त्वविषयत्वे तात्पर्यमुच्यते । प्रकरणस्य भक्ते-
रेवेति ॥ ४६ ॥

जन्मकर्मविदस्य जन्मशब्दात् ॥ ४७ ॥

जन्म शरीराविनाभूतवेदप्रणयनदैत्यवधभक्तदर्शनादिकार्याय
भगवतः शरीरपरिग्रहः । कर्म च वेदप्रणयनादि । तत्त्ववेदिनो
जन्माभावफलाय भवति । यथाह (गी०।अ०८।श्लो०८)

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नेति मामेति योऽर्जुन ॥ इति ।

अथ जन्मकर्मवेदनस्य साक्षादमृतत्वफलमुपपद्यते । किन्तु
तद्गतमनोमात्रिण्यनित्यद्वारा तद्विग्रहितपरमेश्वरगोचरपर-

भक्तिं जगयित्वा जन्माभावफलाय भवति । तस्मात् प्रादुर्भावा-
पन्नगोचरत्वं परभक्तेः शब्दादेवावगम्यत इति ॥ ४७ ॥

तच्च दिव्यं स्वशक्तिमात्रोद्भवात् ॥ ४८ ॥

(गी०।अ०४।सो०८) जन्म कर्म च मे दिव्यमित्यत्र किं दि-
व्यत्वं न धर्मजत्वं धर्मयोगाभावात् तस्मिन्नदृष्टासिद्धेः । नापि
दिवि भवत्वं भूलोकजन्मन्यव्याप्तेः । किन्तु जीवशरीरवन्न
भूतोपादानकत्वमपितु स्वमायाशक्तिकृतत्वम् । अत एव मोक्ष-
धर्मे नारदं प्रति भगवदाक्यम् (महाभारते । शां०। अ० ३४१।
सो०।१८०८)

मायैषा हि मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । इति ।
तथाच गीयते (गी०।अ०४।सो०६)

अजोऽपि सख्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवामि युगे युगे ॥ इति ।

नचाभौतिकत्वे शरीरत्वव्याघातः भोगायतने भौतिकत्व-
निघमात् । अथ भोगायतनत्वमेव शरीरत्वमिति चेन्न चेष्टा-
शयत्वस्य तत्त्वे स्वाधवात् । चेष्टात्वं तु क्रियागतो जातिविशेषः ।
नच क्रियैव चेष्टा मृतशरीरक्रियायां तद्व्यवहारापत्तेः । नापि
साक्षात् प्रयत्नजक्रियात्वमेव चेष्टात्वं घटादावपि चेष्टत इति
व्यवहृतिप्रसङ्गात् । सर्वक्रियायाः साक्षात् परमेश्वरयत्नजन्यत्वात् ।
एवञ्च परमेश्वरशरीरबोधकमानेन तच्छरीरचेष्टासिद्धिरि-
त्याकां तावदिति । नच तत्त्वाधिक्यं तच्छरीरस्य ब्रह्माण्डानु-
पादानतया घटादिवदतत्त्वभावात् इन्द्रियाप्रकृतित्वाच्च ॥ ४८ ॥

ननु स्वतः प्रयोजनाभावे कथं प्रवर्त्तत इत्यपेक्षायामाह ।

मुख्यं तस्य हि कारुण्यम् ॥ ४८ ॥

लोके हि निरुपाधिपरदुःखहानाय प्रवृत्तेषु कारुणिक-
व्यपदेशः । नचासौ तेषु मुख्यः कृपाजन्यदुःखहानाय पुण्यायं
वाप्यन्ततः प्रवृत्तेर्न निरुपाधित्वं सम्भवति । नापि परदुःखप्र-
हाणमात्रप्रवृत्ते तथा धनाद्युपाधियुक्ते तदव्यवहृतेः । किन्तु
निरुपाधिपरक्लेशनाशिनो भगवत एव मुख्यं कारुण्यम् । तत्कृत
एवान्यप्रयोजनार्थिषु कारुण्यव्यवहारो गौण इति । तस्मात्
जननीयादृष्टमपेक्ष्य स्वकारुण्यात् प्रवृत्तिरिति ॥ ४८ ॥

ननु (गी०।अ०१०।श्लो०१७) नराणां च नराधिप इत्या-
दिना विभूतीनामपि भगवद्रूपत्वकथनाद्राजादिभक्तेरपि मुक्तिः
स्यादित्यत आह ।

प्राणित्वान्न विभूतिषु ॥ ५० ॥

जीवोपाध्यनवच्छिन्नविषयैव परा भक्तिर्न तु प्राणादिजीवो-
पाधियुक्तेषु राजादिषु रक्तिर्मुक्तिफलमेति ॥ ५० ॥

द्युतराजसेवयोः प्रतिषेधाच्च ॥ ५१ ॥

धर्मशास्त्रेषु द्युतराजसेवयोः प्रतिषेधः स्मर्यते परमेश्वरत्वे तु
तन्न स्यादिति ॥ ५१ ॥

वासुदेवोऽपीति चेन्नाकारमात्रत्वात् ॥ ५२ ॥

ननु (गी०।अ०१०।श्लो०१७) वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मीति
विभूतिषु श्रुतिस्तथाच राजादिवत् सोऽप्यभजनीय एव स्या-

दिति चेन्न परब्रह्मण एव कृष्णाकारमावृतात् । यथा पराङ्गर
आह । (विष्णुपु० । अंशे ४ । अ० ११ । श्लो० २)

यदेवैशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

यच्चावतीर्णं विष्णुवाक्यं परब्रह्म नराकृति ॥ इति ।

जीवत्वे तन्न स्यादिति ॥ ५२ ॥

प्रत्यभिज्ञानाच्च ॥ ५३ ॥

वासुदेवविषये परब्रह्मप्रत्यभिज्ञा च श्रूयते (नारायणो-
पनि० । अथर्वशिरसि । दशके ६ । वाक्य ८)

ब्रह्मणो देवकीपुत्रो ब्रह्मणो मधुसूदनः ।

सर्वभूतस्यमेकं नारायणं कारणरूपमकारणं परब्रह्मस्व-
रूपमिति । स्मर्यते च प्रत्यभिज्ञा यथा प्रलये दृष्टानुभावेन
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयेनोक्तम् (महाभारते । वन० । अ० १८६ ।
श्लो० १३००२)

यः स देवो मया दृष्टः पुरा पश्चाद्यतेक्षणः ।

स एव पुरुषव्याघ्रः सम्बन्धी ते जनार्दन ॥ इति ।

तथा (महाभार० । आ० । मोक्षधर्मे । अ० ३४५ । श्लो० १३३२५ ।

१६) तपोभिरण्यदृष्टो हि भगवानिति श्रुत्वा जनमेजयेना-
भिहितम् ।

तपसाप्यसुदृष्टो हि भगवान् लोकपूजितः ।

तं दृष्टवन्मत्तो साक्षात् श्रीवत्साहविभूषणम् ॥ इति ।

अकारात् तद्गङ्गेषु फलस्फरणसिङ्गात् ॥ ५३ ॥

तर्हि कथं विभूतिषु तत्कीर्तनं तच्चाह ।

वृष्णिषु श्रेष्ठेन तत् ॥ ५४ ॥

(गी०। अ०१०।सो०२१) आदित्यानामहं विष्णुरित्यादौ
तेषु श्रेष्ठत्वं परमेश्वरस्यैवेति दृष्टिमात्रार्थं विभूतिकथनं तच्च
वासुदेवेऽपि वृष्णिषु श्रेष्ठोऽयमित्येतावन्मात्रदृष्टिविधानार्थं
विभूतिषु वासुदेवकीर्तनमिति ॥ ५४ ॥

एवं प्रसिद्धेषु च ॥ ५५ ॥

एवमनेन प्रकारेण वासुदेववद्ब्रह्मलिङ्गवत्तया प्रसिद्धेषु वरा-
हवृंसिंहवामनरामभद्रादिव भक्तिरपि मुक्तिफलमिति बोध्यम् ।
यदा एवं ब्रह्मलिङ्गवत्तया प्रसिद्धेषु (गी०। अ०१०। सो०२३)
रुद्राणां शङ्करसाम्प्रित्यादिविभूत्यात्मसु श्रेष्ठ्यमात्रदृष्टिर्मेत-
द्या । उक्तं हि स्कान्दे । काशीखं० । पूर्वभा० । अ०२७।सो०१८१)

विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूयाद्यः श्रीगौर्यन्तरं तथा ।

तद्भान्तिकस्य मूर्खस्य वाक्यं शास्त्रविगर्हितम् ॥ इति ।

शङ्करस्य ब्रह्मलिङ्गप्रसिद्धिः स्याद्यादौ बल्ललमुपलभ्यत-
इति ॥ ५५ ॥

इत्याचार्यस्वप्नेश्वरविद्वद्वरविरचिते ब्राह्मिण्यवतसूत्रोप-
भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥०॥

उक्तौ दृष्टोपकारको ज्ञानयोगौ सम्प्रति प्रतिबन्धकदुरित-
चयमुखेनापवर्गवत्यो गौणभक्तय उच्यन्ते ।

भक्त्या भजनेापसंहाराङ्गौष्या परायैतद्देतुत्वात् ॥ ५६ ॥

(गी०। अ०८। सो०१३)

भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।

इत्यनेन सप्तमाध्यायप्रतिपादितपरभक्तिमनूय तत्पश्चाद्गीतं
(गी० अ० ८। श्लो० १४)

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्तुभ्यं मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १ ॥

इत्यादि । तत्पश्चात् (गी० अ० ८। श्लो० २६)

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् । इति

तदुपसंहारस्ततस्तत्र (तैत्तिरीयसं०। अष्ट० २। प्र० ४। अनु० ६)

चित्रया यजेतेतिवत् सामानाधिकरण्येन भक्तिनाम्ना भजनेन
फलं भावयेदित्यर्थः । (गी०। अ० ७। श्लो० १७) एकभक्तिर्विशि-

ष्यते इत्यादौ भगवद्भक्तौ भक्तिशब्दस्य प्रयुक्तत्वेन संज्ञाप्राप्तेः
भक्तिभजनयोरैकार्थत्वाच्च । नाप्यत्र परभक्तिः फलभावनया

विधीयते तस्या अकृतिसाध्यत्वेनाविधेयत्वात् । नचापि तस्या
निःश्रेयसहेतुत्वमज्ञातं ज्ञायते (गी०। अ० ७। श्लो० २३) मङ्गलता

यान्ति मामपीत्यादिना सप्तम एव तज्ज्ञापनस्यापि तत्त-
त्वात् । किन्तु परभक्तेर्विघ्ननाशनसाधनाकाङ्क्षायां कीर्तनादि-

कमेतोपकान्तं भक्तिशब्देन गौण्या वृत्त्या हतोयान्तेन निर्दिश्य
परभजनसाधनत्वं तेषु विधीयते इत्युच्यतेवादाकाङ्क्षायां

(गी०। अ० ८। श्लो० २६) मयि ते तेषु चाप्यहमिति पश्चादन्वयः ।

अन्यथा भक्त्या भजनं तेन च मयि स्थितिरिति वाक्यं भि-
द्येत । कीर्त्तनादिषु भक्तिसाधनत्वेन (तैत्तिरीयसं०। अष्ट० २।

प्र० ३। अनु० २) आयुर्वै घृतमितिवद्भक्तिशब्दे गौणः शक्य-

संस्कारेण सुयज्ञ इति । यदा भज्यते अभिरिति व्युत्पत्त्या
तासु भक्तिशब्दः (आयुष्यायनश्रौतसू०। अ०८। खं०८) उद्भि-
दत् । अथवा (गी०। अ०७। श्लो०१६) चतुर्विधा भजन्ते मामिति
भजनगणपाठात् सृष्टिवत् । (गी०। अ०७। श्लो०१८) उदाराः
सर्व एवैते इत्यादयर्गुणयोगाद्वा गौणत्वमिति ॥ ५६ ॥

रागार्थप्रकीर्त्तिसाहचर्याच्चेतरेषाम् ॥ ५७ ॥

एवं हि श्रुतम् (गी०। अ०११। श्लो०१६)

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च । इति ।

तच्च साक्षादेवानुरागार्थत्वं कीर्त्तनस्य श्रुतम् । तत्साहच-
र्यात् (गी०। अ०८। श्लो०१७)

यततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

इत्यादिनोक्तानामपि तदेव फलमिति ॥ ५७ ॥

अन्तराले तु शेषाः स्युरुपास्यादौ च काण्डत्वात् ॥ ५८ ॥

गी०। अ०८। श्लो०११)

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।

(गी०। अ०८। श्लो०१८)

ये भजन्ति तु मां भक्त्वा मयि ते तेषु चाप्यहम् ।

इत्येतयोरन्तराले या गौणभक्तयः श्रुतास्ताः परभक्त्या-
नि भवन्ति परभक्तिशब्दं प्रादेवेति भावः । ता यथा (गीता०।

अ०८। श्लो०१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८)

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्कृत्य मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १ ॥

ज्ञानवज्जेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विन्यतोमुखम् ॥ इति ।

तथा ।

अनन्यास्थिन्नयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ १ ॥ इति ।

तथा ।

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ १ ॥ इति ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहतमन्त्रामि प्रयतात्मनः ॥ १ ॥ इति ।

तथा ।

यत् करोषि यदग्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुर्वन् मदर्पणम् ॥ १ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षमे कर्माबन्धनैः । इति ।

तत्र नाष्टमभिधानं कीर्त्तनम् । भक्त्यर्थं यज्जुहोषि लौकि-
कोऽप्यज्जुताप्रस्तावादुक्तः । दृढव्रतत्वं मङ्गलैकादशुपवासाद्यनु-
ष्ठानम् । नमस्कारः स्थापकर्षबोधककरत्रिरः संयोगादिस्था-
पारः । ज्ञानवज्जेन द्विधा मुख्यामुख्यभेदेन एकत्वपृथक्त्ववि-
वक्षतया । तन्मात्रचिन्ता तु ध्यानमनुसृतिसिद्धिः । यागः पूजा
भगवन्मुद्दिश्य पञ्चादिदानश्च तथा विहितनिषिद्धवर्गकर्मणां

परमेश्वरे समर्प्यमिति । न केवलमेतावन्मन्त्रानि । किन्तु
(आ०।प्र०२२५) मनो ब्रह्मेत्युपासीत (गी०।अ०१०।सो०२१)
आदित्यानामहं विष्णुरित्याद्युपासनादिब्रह्मकवचीकृतान्यपि
भक्तिसाधनानि कुतः ब्रह्मकाण्डस्य सर्वस्यापि भक्तितत्साधनप्र-
तिपादकत्वादिति ॥ ५८ ॥

ताभ्यः पावित्र्यमुपक्रमात् ॥ ५९ ॥

ताभ्यो गौणभक्तिभ्यः पावित्र्यमन्तःकरणमास्तिव्यहेतुदुरित-
क्षयः स एव द्वारं कुतः (गी०।अ०८।सो०२) पवित्रमिदमुत्त-
ममित्युपक्रमाभिधानात् । भक्तेरन्तःकरणधर्मत्वात् पावित्र्य-
स्यान्तरङ्गत्वादिति ॥ ५९ ॥

तासु प्रधानयोगात् फलाधिक्यमेके ॥ ६० ॥

तास्त्रेव कीर्त्तनादिषु (गी०।अ०८।सो०२६) यो मे भक्त्वा
प्रयच्छति (गी०।अ०८।सो०२४) नमस्कन्तश्च मां भक्त्वा इत्यादौ
प्रकरणादिसिद्धाङ्गभावेषु पुनर्भक्तिसंयोगकथनं प्रवृत्तभक्तोर्ना
तदनुष्ठाने फलाधिक्यार्थमेवेत्येक आचार्या मन्यन्ते ॥ ६० ॥

नास्त्रेति जैमिनिः सम्भवात् ॥ ६१ ॥

जैमिनिराचार्यश्च तासु गौणत्वविद्धेः (आश्रमसाधनश्रौत
सू०।अ०८।ख०७) ज्ञेनेनाभिचरन् व्रजेतेत्यादाविव भक्त्वा की-
र्त्तनेन भक्त्वा दानेन परभक्तिं साधयेदिति सामानाधिकरस्य-
सम्भवात्सामभावान्वाच्यं तां मन्यते न फलान्तरार्थं गौरवा-
दिति ॥ ६१ ॥

अत्राङ्गप्रयोगानां यथाकालसम्भवो गृह्यादिवत् ॥ ६५ ॥

कीर्तननमस्कादीनां सहानुष्ठानमेकैकेन वा क्रमेष्वनुष्ठानमिति चक्षुः पक्षाः । तत्राद्ये कस्मिन्निदमनुष्ठानेऽप्यन्येषां निःफलत्वप्रसङ्गः द्वितीये विकल्पप्राप्तावर्त्यैकनियमः स्यात् । द्वितीयस्वशास्त्रार्थः । एककृतावन्यस्याननुष्ठानं च प्रसज्यते गौरवात् । तस्मादेतेषां मिथो व्यभिचारहेतुत्वमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु सर्वाण्येव साधनानि प्रमाणसत्त्वात् । किन्तु सहानुष्ठाननियमो नास्ति प्रमाणाभावात् । येषान्तु गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादीनामेकप्रयोगश्रवणं तेषामेव सहानुष्ठानम् । तदितरेषान्तु यथाकालं यथासम्भवमनुष्ठानं गृहकृत्यादाविव यथा गृहसाधनद्वयसम्भावाच्चरणं कदाचिदेकदा कदाचित् क्रमश इति नञ्ज्ञेतावता दृष्टादीनामकारणत्वमायाति । तस्मात् यथादृष्टदुरितक्षयसमर्थं तत् तादृष्टदुरितक्षयं कृत्वा सर्वैः स्वस्वसामर्थ्ये दर्शिते परभक्तिसिद्धिरिति तथाच गीयते (गी०।अ०७।श्लो०१८) ।

बहूनां जन्मानामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यत इति ॥ ६६ ॥

ईश्वरतुष्टेरेकोऽपि बली ॥ ६७ ॥

तेषु मध्ये यः कस्मिन्निदमनुष्ठानेन बलवान् भवति स एकोऽपि परमेश्वरतुष्टिं जनयित्वा परभक्तये प्रभवति बह्वतर-त्रिचिह्नपरिचर्याभिरपि यथा नेतरः प्रभुस्तुष्यति तुष्यति चैकेनापि निर्व्यक्तीकसततकृतपादसंवाहनेन तद्वत् । कीर्तनाद्यन्यतमेनापि बृहत्तरदेवितेन भगवत्प्रसादाद्भक्तिः प्राप्यते यथा (गी०।अ०१।श्लो०५७) ।

बुद्धियोर्न समाश्रित्य मचिन्तः कर्ततं अथ ।

मचिन्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यन्ति इत्यादि ।

तथा कालादिकृतमपि कस्यचिद्वत् । यथा (ब्रह्म पु०-
अ०८।श्लो०१६६) ।

आयन् कृते यजन् यज्ञैस्तेतार्था दापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केवम् ॥

इत्यादिकम् । नच व्यभिचारो बलवत्प्रत्येकजन्यभक्तिं
प्रति कीर्तनत्वादिना हेतुत्वादिति ॥ ६९ ॥

ननु कीर्तनाद्यान्तरासिकानां सर्वेषामेव पावित्र्यं दार-
मुत केवाद्बिदन्वदपोत्यत आह ।

अबन्धोऽर्पणस्य मुखम् ॥ ६४ ॥

भगवत्परितशुभाशुभकर्मणां स्तफलाजननलक्षणबन्धाभाव
एव दारम् । यथोक्तम् (गी०।अ०८।श्लो०२८) ।

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षये कर्मबन्धनैरिति ।

अर्पणमन्त्रोऽपि पुराणान्तरे ।

कामतोऽकामतो वापि यत् करोमि शुभाशुभम् ।

तत् सर्वं त्वयि संन्यस्तं तत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥ इति ।

नचैवं स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः तत्करणबलेन पापाचरणाभावस्यापि
तदङ्गत्वात् । यथा सति । न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भ-
वेदिति । तस्मात् पावित्र्यं तदितरविषयमेवेति । अथ शुभं
कर्म स्वाश्रमविहितनित्यनैमित्तिकात्मकं बोध्यम् । सम्मनाश्र-
मपरिपाकनाद्रह्यलोकादिकं तस्मात्तौ मुख्ये विज्ञेयः आदि-

त्यादिवन्धः । जज्ञश्चर्पति तु तत्प्रसिद्धिः । एवं कामाज्ञानक्ष-
तकामकर्मपापघोरपि पश्चादर्थे फलाभाव एव इति ॥ ६४ ॥

अथ गोक्षीध्वेव विशेषस्त्रिन्यते तत्र अतिस्मृतिमध्ये यत्स्व-
रूपमन्यते यथा (का०।पृ०६०) य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः
'पुरुषो दृश्यते हिरण्यमश्रुहिरण्यकेश इत्यादि । तथा (नार-
दपञ्चरात्रे । पटले १।। श्लो० ७१) ।

ध्येयः सदा सविष्टमण्डलमध्यवर्त्ति ।

नारायणः सरसिजामनमन्निविष्टः ॥

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी ।

हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥ १ ॥

इत्येवमादि । तत्र किमेवंविधेष्वेव ध्याननियमः पूर्णप्रादुर्भा-
वादौ वा यथाश्रुतेष्विति । तत्र ध्येयस्वरूपप्रवणान्नियमप्राप्तावु-
च्यते ।

ध्याननियमस्तु दृष्टसौकर्यात् ॥ ६५ ॥

ध्याने ध्येयनियमकथनं दृष्टार्थं नानाविषयत्वे चित्तविक्षे-
पसम्भवात् । तस्मात् सौकर्यार्थमेव तत्कथनं ज्ञेयम् । अदृष्टार्थत्वे
विकल्पादिप्रसङ्गात् । तस्माद्यथाश्रुतेषु व्यवस्था । अत एव गो-
पीनां त्रिशुपासादेश्च तन्नियममन्तरेणैव ध्यानस्य दुर्लभं फल-
मुपलभ्यमिति ॥ ६५ ॥

तद्यज्ञिः पूजायामितरेषां नैवम् ॥ ६६ ॥

(गी०।अ०८।श्लो०१५) यानि मद्याजिनोऽपि मामित्यथ
यज्ञिः किं प्रसिद्ध्योतिष्टोमादिविषयः किंवा पूजावचन इति ।

तथायं यजिः पूजायामेव प्रयुक्तः कुतो ज्ञाचते विष्णुं पूज-
येदित्यादिना नित्यकाम्यपूजा तादर्थ्यं विहिता तस्याः परभ-
क्त्यङ्गत्वमात्रमत्र विधीयते तेन तादर्थ्यम् । इतरयानानां तु न
तादर्थ्यं अतः तेषामोच्चरोद्देश्यकत्वं भक्तिसंयोगस्योभयं विधातव्य-
मिति वाक्यभेदः स्यात् । अथ विष्णवे उरुक्रमाय सृते चरमि-
त्यादिविहितस्य भक्तिसंयोगोऽस्त्विति चेत् सत्यम् । काम्यानां
तत्फलमेव निराकाङ्क्षात् । जीवनमात्रनिमित्तकनित्यपूजा-
यास्तु भक्तिसंयोगविधौ बाधकाभावात् नित्यत्वे सततोप-
स्थितिसाधवाच्चेति । अत एव मोक्षधर्मे हिंसायुक्तधर्मनि-
न्दायाम् । (महाभार०।ब्रा०गी०अ०१६५।१।पृ०६६८।श्लो०६४००) ।

सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुव्रवीत् ।

कामरागा हि हिंसन्ति बहिर्वर्द्यां पशून् नराः ॥

विष्णुं ये चाभिजानन्ति धर्मादेव यजन्ति ते ।

पायमैः सुमनोभिस्तु तथापि यजनं सतम् ॥ ६६ ॥ इति ।

अथ पूजाप्रस्तावादधिकरणत्रयम् ।

पादोदकं तु पाद्यमव्याप्तेः ॥ ६७ ॥

एवं स्मर्यते । (नृसिंह पु०।अ०५८।श्लो०४६)

गङ्गाप्रयागगयपुष्करभैमिषादि ।

पुण्यानि यानि कुड्जाङ्गुलयामुनानि ॥

काशेन तीर्थसंज्ञितानि पुनन्ति पापान् ।

पादोदकं भगवतः प्रपुनार्ति ययः ॥ १ ॥

इत्यत्र तत् किं पादसंयुक्तं जलं पादोदकमुत पादे दत्तको-

सृष्टं भक्तम् । तत्र पाद्यमेव पादोदकं कुतो प्राचते चक्ष-
 चाऽस्याग्निप्रवृत्तात् । तथाहि भगवतः प्राचात्यादयस्त्वभ्यो न
 वक्ष्यन्ति । नाप्यवतारद्वारा । तस्याप्यनुष्ठानविधानास-
 क्षवात् । किन्तु पूजाधिष्ठानप्रतिमापादयस्त्वभ्यादुपचारस्तथापि
 प्रतिष्ठितायाः अप्रतिष्ठितायास्तु पूजार्थमावाहने वति तथाच
 ब्राह्मणामग्निष्टाद्यधिष्ठाने पादाभावे तन्न स्यात् । तत्रैवं व्या-
 ख्यनुरोधात् पाद्यमेवास्तु प्रतिमाद्यत्यन्तव्यवहितसम्बन्धकस्य-
 नाप्रवृत्तात् ॥ ६७ ॥

स्वयमर्पितं ग्राह्यमविशेषात् ॥ ६८ ॥

पूजायां भगवते दर्शनैवेत्यर्पितमौल्यादिकं वैष्णवं सात्वतेभ्य
 इत्यादिना प्रतिपाद्यत्वेन विहितं तदिह सात्वतत्वाविशेषादेव
 भगवद्भक्तेन स्वयमपि ग्राह्यं भोजनधारणादिना स्तोपकार्यमि-
 त्यर्थः । स्वयमपि ग्रहणे प्रतिपत्तिः सिद्ध्यति । धर्मग्राह्यन्तु
 वर्जनीयमेव यथा अग्न्याद्युद्देशेन त्यक्तपुरोडाशस्य वा
 उत्तरार्हात् स्विष्टकृतमवद्यति यजमानपञ्चमाः पुरोडाशं वच-
 यन्तीति प्रतिपत्तिस्तथेदमपि वचनादेव । अन्यथा सात्वतेभ्यो-
 ऽपि न प्रतिपादयेत् परद्रव्यत्वात् । वचनादिति चेन्न नहि
 वचने स्ववर्जनमुक्तम् । अथ ब्राह्मणेभ्यो दद्यादित्यादिना ब्रा-
 ह्मणत्वादात्मनेऽपि दानप्रवृत्तादिति चेन्न दानस्य स्वस्वत्वध्वंसेन
 परस्वत्वापादानरूपत्वात् । नचैवं प्रतिपत्तौ युक्तं पुरोडाश-
 व्यापि यजमाने प्रतिपत्तिदर्शनात् कथादिवत् प्रतिपत्तिरपि
 स्तोत्रापादिकैव । तदेवं यथान्वयात्सात्वताऽप्यपत्तिस्तत्र स्वयं ग्रहणे-

नाप्यवेगुणं परिहार्यमेव । तथा स्वयं दत्तकादिद्वारापि ऽपि
 ज्ञेयमिति । किञ्च (गी०।अ०२।सो०१२) तैर्दत्तानप्रदायेभ्यो
 यो भुङ्क्ते सोऽन एव स इत्यत्र समानकर्तृकत्वात् स्वत्वध्वंसे समा-
 नकर्मत्वप्रतीतिः । क्लासमभिव्याहतमन्त्रः सामानाधिकरण्येना-
 न्वयात् तैर्दत्तानित्यत्र तज्ज्ञातीयपरत्वे मानाभावात् । तस्मा-
 द्वाधकं विना देवेभ्यो दत्तमपि भोक्तव्यमिति ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

निमित्तगुणव्यपेक्षणादपराधेषु व्यवस्था ॥ ६९ ॥

(बराहपुराणे । अ०१२४सो०४) देवपूजापराधास्तो द्वाचिं-
 शत् परिकीर्त्तिताः । इत्युपक्रम्य द्वाचिंशापराधास्तत्प्राथ-
 म्यज्ञानानि च विहितानि तेषां किं सर्वापराधवर्जनं पूजाङ्गमुत
 केषांचिद्वर्जनमङ्गं केषांचित् पुरुषार्थ इति । अथोच्यते (बराह-
 पु०।अ०१२४।सो०६५)

अकर्तव्येन पुण्येन यो मामर्चयते नरः ।

पतनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥ १ ॥ इत्यादि ।

तत्राकर्मस्थानां पुण्याणां पर्युदस्तात्म्यं पूजाङ्गत्वम् । किन्तु
 पूजाक्रमप्रयोगमध्ये धमादिनार्प्ये ह्येते तन्निमित्तमपेक्ष्य प्राथ-
 म्यज्ञानम् । यत्र तु (बराहपु०।अ०१५।सो०३६) अदत्ता गन्ध-
 मास्त्राणि धूपं यो मे प्रयच्छतीत्यनेन पूजाक्रमभङ्गापराधे तत्त-
 त्कमस्य पूजाङ्गत्वादङ्गवैगुण्यपरिहारात् तत्प्राथम्यज्ञानाङ्गत्वं द्र-
 दृश्यम् । यत्र पूजामन्तरेण (बराहपु०।अ०१५।सो०१)
 दत्तकाष्ठमखादित्वा यस्तु मामुपसर्प्यतीत्यादि श्रुतं तत्र व्यक्त-
 मेव पुरुषार्थत्वमिति व्यवस्येवेति ॥ ६९ ॥

एवं वृथायाः भक्तिसंयोगविहीना (गी० च० ८। श्लो० १६) पचं
पुचं कचं तोचमित्यनेन भगवदुद्देश्यकदानमात्रस्य भक्त्युत्पत्ति-
विधिरित्याह ।

पचादेर्दानमन्यथा हि वैशिष्ट्यम् ॥ ७० ॥

अद्यदिष्टतमं लोके अचान्द्रयितं गृहे ।

तत् तद्वि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवाय अक्षिये ॥

इत्यादिना प्राप्तस्य भगवदुद्देश्यकसर्वदानस्य भक्त्युत्पत्ति-
विधिः । अन्वया पचादिचतुष्टयविशिष्टदानमेव स्यात् । प्रत्येक-
विधौ वाक्यभेदः । तस्मात् पचादिब्रह्मेण प्राप्तं दानमनूय
(तैत्तिरीय ब०) उपपद्येत इत्यनेन नित्योपवीतस्य दर्शाङ्गत्व-
वदङ्गत्वविधिरेव युक्त इति ॥ ७० ॥

सुहृतजत्वात् परहेतुभावाच्च क्रियासु श्रेयस्यः ॥ ७१ ॥

ता भक्तयः सर्वकर्मसु श्रेयस्य एव कुतः परभक्तिहेतुत्वात्
इतरधर्मजन्यत्वाच्च यथा (गी० च० ४। श्लो० १०। ११)

वहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥ इति ।

भावब्रह्मस्य भक्तौ प्रयुक्तः ।

गङ्गाजले किं न वसन्ति जम्ब्याः ।

देवासुरे पक्षिगणा वसन्ति ॥

भावोऽङ्गितास्ते न फलं लभन्ते ।

तौर्थाच्च देवाद्यतनाच्च मुखात् ॥ इत्यादी ।

तस्मा (गी० च० ७। श्लो० १६)

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥ इति ।

अथ पूर्वसूक्तजलाङ्गमोर्गा तासोभो मुख्याः ।

एतेन भक्तिमोर्मांसायां विचारो युज्यते न कर्ममोर्मांसा-
मित्युक्तम् ॥ ७१ ॥

ननु भक्तानां न गौणमुख्यभावस्तथा सति (गी०।अ००।श्लो०६)

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्त्ता जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ इति ।

चतुर्णां तुल्यवदभिधानं किं कृतमित्यत आह ।

गौणं त्रैविध्यमितरेण स्तुत्यर्थत्वात् साहचर्यम् ॥ ७२ ॥

गौणं त्रैविध्यमेव तामां मुख्येण साहचर्यमवश्यं तु स्तुत्य-
म् । यथा राजसमभिव्याहारेणामात्यानाम् । एवञ्च पाप-
प्रविपदद्वारादिनिमित्तं स्मरणकोत्तनाद्यार्त्तभक्तिः ज्ञानार्थं
ज्ञाद्याचरणं जिज्ञासोर्भक्तिः । यथाच (बृहदा०पृ०८६१) तमेतं
हानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽ-
त्रकेनत्यादि । तथा (गी०।अ०१।श्लो०४८)

स्वकर्मणा तमभ्यर्थ्य सिद्धिं विन्दन्ति मानवाः । विष्णुपु०।-
०३।अ००।श्लो०१६)

न चक्षति निजवर्षधर्मतो यः ।

धममतिरात्मसुहृदिष्यपचे ॥

न हरति न च हन्ति किञ्चिदुचै* ।

स्थितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥

* स्थितमनसमिति ऽ ठाकारम् ।

इत्यनेन स्वस्ववर्णाश्रमविहितवेदानुवचनादीनां ज्ञानार्थ-
मनुष्ठानं जिज्ञासा भक्तिः । अर्थार्थिता भक्तिरपि द्विधा तत्रै-
का परभक्त्यर्थं क्रियमाणा पूर्वोक्ता राज्यस्वर्गाद्यर्थं क्रियमाणा
च कीर्त्तनादिरूपाऽपरा । यथा (विष्णुपु०। अ० ३। अ० ७। श्लो० ३)

भौमान् मनोरथान् कामान् स्वर्गिवन्द्यं परं पदम् ।

प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ निर्वाणमपि चोत्तमम् ॥ इति ।

तत्र निर्वाणप्राप्तिः परभक्तिद्वारेति परभक्तिप्रयोजनार्थिता
(गी०। अ० ८। श्लो० १८) ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु
चाण्डर्मित्यनेन सहेकवाक्यत्वात् । यच्च भागवते (स्कन्ध ७। अ०-
५। श्लो० ११। २३)

अवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । इति ।

तदेतेष्वेव यथायथमन्तर्भावनीयम् । तदेवमुपाधीनामेषामुपधे-
यसाङ्गैरेऽपि न दोष इति ॥ ७१ ॥

ननु कीर्त्तनादीनामङ्गले कथमात्मादिषु प्राधान्यं घटते
इत्यपेक्षायामुच्यते ।

बर्हिरन्तरस्थमुभयमवेष्टिसुवत् ॥ ७३ ॥

स्मरणकीर्त्तनादीनां परभक्त्यङ्गतया तदन्तर्गतत्वमनारभ्य
फलात्तरसम्बन्धात् तद्विर्भावेनेत्वर्थाऽपि । यथा राजसूया-
कर्गताण्यवेष्टिः प्रधानापि अन्तरभ्य फलात्तरसम्बन्धात् तत

उत्कृष्यते। यथावा दृढस्यतिसवः कश्चित् प्रधानमपि वाजपे-
याङ्गं तद्वत् प्रमाणसत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात्। एवं

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रचवेताध्वरेषु यत्।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्वादिति भ्रुतिः ॥

इत्यनेन सर्वकर्मणां नैमित्तिकाङ्गत्वेनापि प्रवृत्तेः। स्वभा-
वाङ्गत्वं स्वर्गादिफलाय प्राधान्यं च न विरुद्धमिति ॥ ७३ ॥

इदानीमार्त्तभक्तौ विशेषश्चिन्त्यते।

स्मृतिकीर्त्याः कथादेश्वर्त्ता प्रायश्चित्तभावात् ॥ ७४ ॥

स्मरणकीर्त्तनकथानमस्कीरादोनामार्त्तभक्तौ निवेशस्त-
त्पापकृतनरकात्तिमतां तत्तत्पापक्षयहेतुत्वेन कथनात् यथा
(विष्णुपु०।अं०२।अ०६।श्लो०२९।३३)

पापे गुरुषु गुरुणि लघूनि च लघुन्यपि।

प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्थायंभवादयः ॥ १ ॥

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ २ ॥

तथा (विष्णुपु०।अं०६।अ०७।श्लो०८)

यस्मामकीर्त्तनं भक्त्या विष्टायनमनुत्तमम्।

मैत्रेयाशेषपापानां धातृनामिव पावकः ॥

एवं (महाभार०।अ०।मोक्षध०।अ०२४५।श्लो०१३३०५।

१३३०६)

सर्वास्माभिगमनं सर्वतोर्थावनाहनम्।

न तथा फलदं धेते नारायणकथा चया ॥

वाविताङ्गाः स्य संवृत्ताः श्रुतेरामादितः कथाम् ।

नारायणाग्र्यां पुण्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ इत्यादि ।

तस्माद्युक्तमार्तो निवेशनमिति ॥ ७४ ॥

भूयसामननुष्ठितिरिति चेदाप्रयाणमुपसंहारान्मद्वत्त्वपि ॥ ७५ ॥

स्मादेतत् । न्यायविरोधादेतद्वचनानां स्वल्पपापविषयत्वमेव
युक्तम् । अन्यथा भूयः क्लेशसाध्यानामननुष्ठानस्वल्पणमप्रामाण्य-
मिति चेन्न तेषामामरणमुपसंहारस्मरणात् क्लेशाधिक्यात् । यथा
(विष्णुपु० । अ० २ । अ० ६ । श्लो० २८)

तस्मादर्चनिष्ठं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुने ।

न याति नरकं दुःखः संशीणाखिलकल्मषः ॥

इत्यनेन सातत्योपसंहारात् । उपक्रमोपसंहारयोरेकार्य-
त्वादिति भावः । नचोपक्रमे कालः श्रूयते येन तद्विरोधादु-
पसंहारस्य भिन्नार्थतापि भवेत् । तथाच क्लेशसाध्यादितरेषां
नाननुष्ठानमप्रामाण्यम् (विष्णुपु० । अ० २ । अ० ६ । श्लो० २५) पात-
निष्ठं तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् इत्येतदवस्तुनानुवाद
एव । नाप्यनुत्ताधिकारिकमिदम् । (विष्णुपु० । अ० २ । अ० ६ ।
श्लो० २४)

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तकृतस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥

इत्यस्यापि सर्वप्रायश्चित्ताङ्गानुतापस्यानुवादत्वादेकमित्य-
स्यापि प्रायश्चित्तान्तरैरपेक्ष्यस्य न्यायप्राप्तस्यानुवादः । अन्यथा
वाक्यानि भिद्येरन् विघ्नितविषयाश्च भवेयुः । अतो यच्चान्त-

गतत्वाद्यथायथमनुवादत्वासाध्यवादत्वं पूर्ववाक्याभ्याम् । यत
एवान्यत्रापि (विष्णुपु०।अ०३।अ०७।श्लो०३३।३५)

किङ्करा दण्डपात्रौ वा न यमो नच शातनाः ।

समर्थास्तस्य यस्यात्मा केशवात्मनः सदा ॥

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।

नाशोचं विद्यते तस्य स पवित्रकरो यतः ॥

इत्यादिभिः सातत्यमुक्तमिति ॥ ७५ ॥

लघ्वपि भक्ताधिकारे महत्क्षेपकमपरसर्वज्ञानात् ॥ ७६ ॥

लघ्वपि सहास्ररत्नकीर्त्तनादि महतामपि पापानां क्षेपकं
नाशकं भवति । यतो भक्ताधिकारे प्रायश्चित्तान्तराणां
सर्वेषां त्यागलक्षणहानिप्रतीतेरित्यर्थः । यथा गीतम् (गी०।
अ०१।श्लो०६६)

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ॥ इति ।

अत्र हि न काम्यकर्मत्यागपूर्वकत्वमर्थः काम्यत्यागे पापा-
भावात् किं भगवता मोक्षणीयम् । अथ पापान्तरं नाशं
काम्यत्यागस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः नित्यनेमित्तिकयोरपि त्यागपूर्व-
कता न तस्यार्थः तद्योस्त्वागे यदि विधिरस्ति न ततः पापं किं
मोक्षणीयम् । अथ नास्तीति वाच्यम् । मैवम् । एवं वाक्येनैव
तद्विधानात् पापाजनकत्वात् । अथ सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यनेन
संन्यासिनमनूय तदधिकारिकमिदं तेषामवकीर्णादिप्रायश्चि-

नादिकारणात् तैः न च विकल्पप्रसङ्गात् पूर्ववत्सहतामननुष्ठानं
च स्यात् । न च सातत्येन तद्दोषपरिहारः ।

महापातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।

पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥

इत्यादिना लघुनोऽपि महत्क्षेपकत्वात् । किञ्च संन्यासा-
श्रमस्यासन्निधानेन बुद्धानारोहत् । तस्माद्यथा लोके सर्वान् वि-
हाय मां भग्न क्लेशांस्ते नाशयिष्यामीत्यत्र क्लेशनाशकान्तरहानिः
प्रतीयते । तथान्तरपापनाशकान्तरत्यागोऽवगम्यते वाक्यादेव ।
एतेन कथञ्चित्संन्यासविधायकेन सहैकाध्यायपाठेऽपि न तद्वि-
षयकत्वं प्रकरणसन्निधानयोः सम्बलत्वात् । किञ्चास्मिन्नध्याये ।
(गो०।अ०१।पा०श्लो०२) काम्यानां कर्षणां न्यासं संन्यासं कवयो
विदुरित्यादिना काम्यकर्मत्याग एवोक्तो न संन्यासाश्रमः एवञ्च
प्रायश्चित्तान्तरत्यागमङ्गल्येन केवलभगवन्नामादिभिरार्त्तिं
यस्तर्तुमिच्छति तदधिकारिकमेव सत्तस्मरणादि । तथाच
भिन्नाधिकारादुपपन्नानां न समुचितिः । नापि क्लेशभङ्गाद्व्य-
यामननुष्ठानम् । (गो०।अ०१।पा०श्लो०८)

दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।

स ज्ञत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥

इत्यनेन तादृशसंन्यासस्य हेतुत्वात् । (विष्णुपु०।अं०६।
अ०३।श्लो०१०)

कलिकल्पवृक्षमत्युयं नरकार्त्तिप्रदं नृषाम् ।

प्रयाति विषयं सद्यः सत्तप्यन्नानुसंसृते ॥ इत्यादि ।

तदधिकारपरम् । एवम् (गी०।अ०८।श्लो०३०।३१)

अपिचेत् सुदुराचरो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणम्यति ॥

इत्यनेन तथा (नृसिंहपु०।अ०८।श्लो०२८।२९)

नारकाः कृष्णकृष्णेति नारमिहेति चुक्रुशुः ।

इति संकीर्त्तितो विष्णुर्नारकैर्भक्तिपूर्वकम् ।

नारक्षो यातनाः सर्वास्तेषां नष्टा महात्मनाम् ॥

इत्यादिना च भक्त्यधिकारः सुव्यक्त इति । अत्र कीर्त्तन-
सौख्यारण्यत्वमात्रमिह प्रतीतम् । नतु प्रथमान्तपदेनेत्यादिनि-
यम इति ॥ ७६ ॥

तत्स्थानत्वादनन्यधर्मः खले वालीवत् ॥ ७७ ॥

(विष्णुपु०।अ०२।अ०६।श्लो०२४) प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं
हरिसंस्मरणं परमित्यादौ नामाऽतिदेशेन प्रायश्चित्तान्तरध-
र्मस्तु न मन्तव्यः । प्रायश्चित्तस्थानत्वात् तत्स्थाने तद्विधा-
नादित्यर्थः । यथा (आश्वलायनश्रौतसू०।अ०८।खं०७) खले
वाली यूषो भवतीत्यत्र पशुनियोजने यूषकार्ये खले वालीवि-
धिरिति । न यूषधर्मस्याष्टात्मिकरक्षादेः प्रसङ्गस्तद्वच्च नखला-
मादिवपनानां प्रायश्चित्तधर्माणामप्राप्तिरिति । न कीर्त्तनादेरपि
पापक्षयहेतुत्वात् प्रायश्चित्तमेवेति वाच्यम् ।

प्रायेः नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तयोर्निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति सूतम् ॥

इत्यनेन तपोरूपे प्रायश्चित्तशब्दे मुख्यः अन्यत्र गौण इति ध्येयम् ॥ ७७ ॥

अथाङ्गानां प्रधानाधिकरणनैयत्यात् तदधिकारश्चिन्त्यते ।

अनिन्द्योऽन्यधिक्रियते पारम्पर्यात् सामान्यवत् ॥ ७८ ॥

निन्दितचाण्डालादियोनिपर्यन्तं भक्तावधिक्रियते संसार-
दुःखजिहासाया अविशेषात् । अथ वेदाध्ययनानधिकारात्
कथमत्रैवर्णिकानां स इति चेत् तत्राह पारम्पर्यादिति । (पूर्व-
मीमांसासू०।अ०२।पा०१।सू०२) चोदनालक्षणोऽर्थः धर्मः
(उत्तरमीमांसासू०।अ०२।पा०१।सू०३) शास्त्रयोनित्वादिति-
न्यायादलौकिकोऽर्थः श्रुत्यैकसमधिगम्य इत्यत्र न प्रतिपद्या-
महे । किन्तु स्त्रीशूद्रादीनामितिहामपुराणादिद्वारा चाण्डा-
लादीनां च सूत्याचारवदुपदेशपारम्पर्येण ज्ञानमपि श्रुतिमू-
लमेव भवति । यथा तेषां सामान्याऽहिंसाधर्मादिज्ञानम् ।
अन्यथा तदसिद्धिप्रसङ्गादिति ॥ ७८ ॥

अतो ह्यविपक्षभावानामपि तल्लोके ॥ ७९ ॥

यतः सर्वाधिकारोऽतः खलु येषामत्र परभक्तिर्विपक्षभावं
न गता तेषां येतदीपे भगवत्लोके परभक्तिसाधनानुष्ठानं
स्मर्यते । यथा (महाभार०।अ०।मोक्षधर्मैः । नारायणीये ।
अ०२।पा०।१२७७८॥१२७७९)

वीरोदघोदधरः येतदीपो मयामनः ।

तच्च नारायणवरा मामवाचमवर्षकः ।

एकान्तभाषोपमताद्ये भक्ताः पदयोक्तव्ये ।

इत्याद्युपक्रम्य तेषां परमक्रियाधनानुष्ठानं युतम् । (महा-
भार० । अ० । मोक्षधर्म । अ० २३८ । श्लो० १२७८-१२९०६९)

सहितास्त्राभ्याधनस्तस्मिन्नेव मायवा द्रुताः ।

कृताश्चक्षिपुटा चष्टा नम इत्येव वादिनः ।

ततो विवदतां तेषामशेषं विपुलधनम् ।

वसिः किञ्चोपक्रियते तस्य देवस्य तेनरेः ॥

इत्यादि । तस्मात् सर्वत्र तदधिकार इति । अत एव (उत्त-
रमीमांसाद्य० । अ० १ । पा० २ । सू० १६) तदुपर्यपि वादराशयेन
सम्भवादिति सूचितम् ॥ ७८ ॥

अथ विपक्षभावानामपि कथं न तस्यैव इत्युपोद्घातेनोच्यते ।

क्रमैकगत्यापपत्तेस्तु ॥ ८० ॥

तुल्यगतवद्वाच्यवच्छेदार्थः । नारायणोय एव म्रियते (महा-
भार० । अ० । अ० २४६ । श्लो० १२३८३) येऽतिनिष्कलुषा लोके
पुण्यपापविनिर्जता इत्युपक्रम्य आदित्यमण्डलद्वारा अग्निरद्व-
प्रपुण्यसंकर्षणमूहकमेव नतिमभिधायाभिहितम् । (महाभा-
र० । अ० । अ० २४६ । श्लो० १२३८३-१२३८८) ।

समाहितमनस्कास्तु निश्चिताः संशतेन्द्रियाः ।

एकान्तभाषोपमता वासुदेवं विव्रन्ति ते ॥ इति

कमलमयिभिर्भक्तः । तथा तस्यादुःखम् । (महाभार० । भा० ।
मोक्षधर्मः । अ० २५ । श्लो० १२५-३८ । १२५-३८ । १२५-५०) ।

ये तु दग्धेभ्यः शोके पुण्यपापविवर्जिताः ।

तेषां तस्याभिनिर्दिष्टा पारंपर्यकमादृतिः ॥

चतुर्थी चैव ते गत्यां गच्छन्ति परमं पदम् ।

नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः ॥

अगत्या मतयस्त्रिषो यद्वच्छन्त्ययं हरिम् ।

इत्येकगत्यभिधानं च पक्षभक्तिविवक्षणेनोपपद्यते । अन्यथा
विरोधात् तस्यादपक्षविवक्षन्तल्लोकलाभ इति ॥ ८० ॥

उत्क्रान्तिसृतिवाक्यशेषाच्च ॥ ८१ ॥

उत्क्रान्तौ (गी० । अ० ८ । श्लो० १०) भक्त्या युक्तो योगबन्धेन
सेवेत्युपक्रमः (गी० । अ० ८ । श्लो० ११) ।

श्रीमद्वेदाङ्गणं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥

इत्युक्तम् । तत्रच वाक्यशेषः । (गी० । अ० ८ । श्लो० २४) ।

अग्निर्व्यातिरहः शुक्रः वस्त्रावा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ इति

कमादृतिः श्रुता । तथा । (गी० । अ० ८ । श्लो० ११) ।

यामह्यधुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्वासा न विद्यते ॥

इतिवाक्यशेषे लोकोपक्रमानुपबन्धमहिम्ना च तत्समीपलो-

कर्मत्रिरविपक्षमावाभावेन युक्ता विपक्षमावेष न तस्मात्कर्म-
मगमपि कर्मं युज्यते तत्कर्मसाधयित्वा तस्मादेवावभावात्
नुष्ठानप्रवचात् । किञ्च अविपक्षमस्ति स एव कर्ममुक्तिविद्वा
तत्कालीनस्मरणविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच तेन परमशिवमु-
च्यो घटते । (गो०।अ०८।श्लो०२२) पुनः च परः पार्थ
भक्ता स्वभक्त्यन्यथेत्यन्यनिरपेक्षमोक्षसाधनत्वावगतेः । तस्मात्
तस्मादेवऽधिकारः । भारतभूमेस्तु (विष्णुपु०।अ०२।अ०२।
श्लो०५) ।

न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ।

इत्यनेन कर्मात्पत्तिहेतुतैव । भक्तिस्तु न कर्मात्मिकेत्युक्तं
प्राक् तदङ्गानामप्राप्तिः स्यादिति चेन्न प्रधानप्राप्तावेवाङ्गप्रा-
प्तेर्निषादस्यपतिषाणाङ्गवदिति । श्रद्धादीनां तु वैदिकमन्त्र-
जकर्मनिवृत्तिर्न तु स्मरणकोत्तनादेर्भक्तिसाधनस्येति तावत्तैवा-
धिकारसिद्धौ न विद्याप्रसुप्तिकल्पना युक्ता ॥ ८१ ॥

अस्तु तर्हि महापातकिनामपि परमशिवेवाधिकार-
स्तथा तदङ्गाङ्गवेदानुवचनादावपीत्यत आह ।

महापातकिनां त्वर्तो ॥ ८२ ॥

पतनहेतुपापराता च पुनरार्त्तिभक्तावेवाधिकारः प्रा-
यश्चित्तवश्यान्वयतयापचयस्य सर्वपेक्षयाऽभ्यर्चितत्वात् मुञ्चानो
वर्द्धयेत् पापमित्यादिना । तदप्यनेन तु सुतरामधिकारसि-
द्धिः ॥ ८२ ॥

अथैकान्तिकप्रस्तावात् सर्वधर्मः किं परभक्तिरिति भिन्न इति
ब्रह्मापिब्राह्मणपाकरोति ।

सैकान्तभावो गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात् ॥ ८३ ॥

वा परा भक्तिरेवैकान्तभावो नान्यः कुतः गीतार्थेन प्र-
त्यभिज्ञायवशात् । यथा नारायणीय एव (महाभार० ॥ ३० ॥
मोक्षध० ॥ १५ ॥ ॥ १०१५५९॥ ५९॥ ५९॥)

सद्योपनिषदो वेदान् ये विप्राः सम्यगास्थिताः ।

पठन्ति विधिमास्त्राय ये चापि यतिधर्मिणः ॥

ततो विविष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां मयाम् ।

केनैव धर्मः कथितो देवेन अविषायवा ॥

इति प्रश्ने प्रत्युत्तरम् ।

समुपोढेखनीकेषु कुरपाण्डवसेनयोः ।

अर्जुने विमनस्के वै गीता भगवता स्तथम् ॥ इति ।

तस्मादेकान्तिता परभक्तिरिति ॥ ८३ ॥

अथ गौणोऽपि साक्षात्पुक्तिं जनयन्तु को दोषस्तथाह ।

परां कृत्वैव सर्वेषां तथाच्चाह ॥ ८४ ॥

परां भक्तिं कृत्वैव सर्वेषां मुक्तावुपयोगः । तथाहि सहे-
तुकं भगवानाह (गी० ॥ १००॥ ॥ १००॥ ॥ १००॥)

य इदं परमं गुह्यं मङ्गलमेवमभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैक्यत्यसंशयम् ॥ इति ।

तत्रैतद्धर्मोपदेशफलमपि अज्ञभावापन्निरित्येवार्थसिद्धौ

भक्तिं मयि परां कृतेति किमर्थमाह । तस्या मोक्षसाधनत्वेन
 युतत्वात् । अत एवोपरिचरवशः (महाभार० । आ० । अ० ११० ।
 श्लो० १२७१८) आत्मराज्यं धनं चेत्यादिना परमेष्ठरानुरक्ति-
 रूपाया भक्तेर्लिंगं प्रदर्शितमिति स्तुतः प्रयोजनत्वाभावात् ।
 तस्मात् सर्वेषां मुक्तिहेतुत्वेन युतानां परभक्तिजननेन मुक्ता-
 वुपयोग इत्यभिप्राय उच्यते इति । नचोभयजनकत्वं तस्य
 कर्मत्वेन मोक्षजनकत्वात् । एवञ्च दृष्टार्थता भवति वाक्यस्ये-
 ति ॥ ८४ ॥

इत्याचार्यस्वप्नेश्वरविहङ्गरविरचिते शास्त्रिण्यप्रतस्तुतीये
 भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ १ ॥

समाप्तस्याध्यायः ॥ १ ॥

भजनीयोक्तमत्वेन भक्तेरुक्तमता यतः ।

भक्ततद्भावतस्याच भजनीयो निरूप्यते ॥ १ ॥

भजनीयेनाद्वितीयमिदं कृत्यस्य तत्त्वरूपत्वात् ॥ ८५ ॥

ज्ञानाधीना ज्ञेयविद्विरिति तन्त्रेषु निर्णयः ।

ज्ञानं यत्ता न सा जातिर्जात्यादौ तदव्ययतः ॥ १ ॥

यत्ने वा नेष्टव्यमन्वकल्पनागौरवादपि ।

तस्याज्ज्ञानं परं ब्रह्म सर्वानुगतं स्तुतः ॥ १ ॥

तदभेदो दृष्टमात्रे दृष्टभेदस्य साधरे ।

चटो ज्ञानमितोदृक् स्यात् प्रत्ययः सन्निवेतिचेत् ॥ २ ॥

असि स्वरूपधीर्नैव सत्यत्वेनानुपस्थितेः ।

तदुपादानविषये ज्ञानेच्छाकृतिहेतुना ॥ ४ ॥

तावां सविषयत्वेन हेतुत्वे साधवं महत् ।

यत् तत् सविषयं ब्रह्म गुणवत्तैव गौरवात् ॥ ५ ॥

काश्चिद्योपाधिकृता तज्ज्ञातृत्वादिकल्पना ॥ ८५ ॥

तच्छक्तिर्माया जडसामान्यात् ॥ ८६ ॥

तस्य ब्रह्मस्य ऐश्वर्यशक्तिर्माद्येति गीयते (गी० अ० ७।सो० १४)

दैवी शेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १ ॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ २ ॥

तज्ज्ञायात्वं तु कार्याणां वैचित्र्यान्मृतत्वतः ।

कार्यसत्त्वोपपत्त्यर्थं ब्रह्मसत्ताश्रुतेरिति ॥ १ ॥

मिथ्यात्वस्यानुपपत्तेः तन्मिथ्यात्वं न साम्प्रतम् ।

तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वं मिथ्यात्वमिति चेन्न हि ॥ २ ॥

मिथ्यात्वस्याप्यतद्यत्वात् सत्यत्वं सुतरां स्थितम् ।

मिथ्यात्वस्य च सत्यत्वे दृश्यसत्यत्वमागतम् ॥ ३ ॥

अस्तीकानामभानाच्च भास्यत्वे तु सदेव तत् ।

रज्जौ सर्पादिभानं यदन्वयाख्यातिरेव सा ॥ ४ ॥

अन्वयस्य सदसत्त्वाभ्यां बाधाधारव्यवस्थितेः ।

या माया जडसामान्यं ज्ञेयत्वं नित्यमेव तत् ॥ ५ ॥

अन्वया तु यदसत्ता स्यात् तस्याचिन्त्यास्यनित्यता ॥ ८६ ॥

व्यापकत्वाद्याप्यानाम् ॥ ८७ ॥

एवं व्यापकत्वमेव व्याप्यत्वमनुक्तम् ।
 व्यापकानां हि तादात्म्याद्व्याप्योपादानता मता ॥ १ ॥
 न तावत् समवायेन मेदस्यज्वरौषधात् ।
 ब्रह्मानां समसोऽप्येवं इष्टरूपाधिकया कथुः ॥ २ ॥
 सत्त्वेन सर्वकार्येषु कारकत्वं परेऽभिहितम् ।
 निमित्तत्वं हि तदुद्भूतौद्भूत्येवमुक्तम् ॥ ३ ॥
 बुद्धेस्तु साक्षिभाष्याया अपोध्यत्वं यतो धियः ।
 बोद्धव्याया बुद्धितत्त्वव्यभिचारेऽपि सम्भवेत् ॥ ४ ॥
 सुप्तेऽन्वितस्तु प्रज्ञाबुद्धेः प्रथममुक्तम् ।
 कार्यकारणभावादि बुद्ध्या निर्णयति स प्रभुः ॥ ५ ॥
 स्मृतो निर्विवक्षाप्येवा रेतन्योपाधिभावतः ।
 तैस्मादिवत् प्रदीपस्या सप्रकारप्रकाशिनो ॥ ६ ॥

(इति ०।४०।१८८)

करिष्यामीतियद्व्यादहकारोद्भवस्ततः ।
 स ऐशत ब्रह्मसामित्येवमादिरुतिस्ततः ॥ ७ ॥
 बुद्धेर्विकारेऽपि व्यादावनुगतादहस्तुते ।
 साध्येकतत्वं तत्त्वे तु बुद्धिर्यापकभावनात् ॥ ८ ॥
 ईशोऽहं कृतिकत्वत्वात् तथैवव्यादहस्तुते ।
 माचाभूतेन्द्रियादीनामहकारोऽपि कारकम् ॥ ९ ॥
 तत्र ब्रह्मसंज्ञपरममन्त्रसंज्ञया ।
 सामान्यान्वेव ब्रह्मादिकूतानां चापि हेतवः ॥ १० ॥

सर्वत्र यद् एव स्यात् तत्त्वानामिति चेदतः ।
 विकारयद्यपि जातियद्यवत् तद्गुह्यस्थितेः ॥ ११ ॥
 एवं व्यापकतत्त्वानां व्याप्येष्वनुगमः क्रमात् ।
 ब्रह्मादिसर्वतत्त्वानां घटोपादानता स्फुटम् ॥ १२ ॥
 न कर्मणान्यथासिद्धिरिह तत्त्वस्य युज्यते ।
 तादात्म्यादन्यथासिद्धेरतादात्म्यप्रयोजकम् ॥ १३ ॥
 एवं कारणतत्त्वानां मोक्षोपायतया पुनः ।
 निर्मितिः प्राणिबुद्ध्यादेरतादात्म्यात् पृथक् पृथक् ॥ १४ ॥
 आसर्गप्रसूयादीनां बुद्धिर्नास्ति न यत् कश्चित् ।
 सुषुप्ता जीवबुद्धीनां लघोऽनन्तः स मोक्षणे ॥ १५ ॥ ८७ ॥
 अथानीश्वरसंज्ञानां बुद्धेः सर्गा न युज्यते ।
 क्रमादिनिगमाभावादित्येतत् सूत्रमुच्यते ॥ १ ॥

न प्राणिबुद्धिभ्योऽसम्भवात् ॥ ८८ ॥

क्रमादेवर्षिसर्गादिः श्रूयते कस्य बुद्धितः ।
 सम्भवाद्भूतसर्गोऽयं तस्मादीशोऽस्ति बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥
 निर्मायोच्चावचं श्रुतीश्च निर्मिमीते पितृवत् ॥ ८९ ॥
 उच्चावचानि भूतानि धर्माधर्मानुसारतः ।
 निर्माश्च निर्मिमीतेऽथैवेदांस्तद्वितकाम्यया ॥ ९ ॥
 यथा पितोत्याश्च पुत्रानज्जातौ ज्ञापयत्यपि ।
 दित्तादितचरोदारो वाक्यैश्चददयं प्रभुः ॥ ९ ॥ ८९ ॥

मित्रोपदेशेति चेन्न स्वल्पत्वात् ॥ ८० ॥

अथायमीश्वरो नैव हितः पित्रवमो यतः ।

पापबाधनहिंसाभिर्नियमानोपदेशनात् ॥ १ ॥

इति चेन्न प्रधानाश्रयस्यैवापदेयवशा ।

अङ्गहिंसाफलसाध्यत्वात्साहित्यविधायकत्वं ॥ २ ॥

ननु कालङ्कारहिंसायाः प्रधानैकफलत्वतः ।

न सामान्यविधेयस्य विषयत्वं प्रसज्यते ॥ ३ ॥

कुर्वाण कुर्वादित्येवं विकल्पकान्यथा भवेत् ।

तस्मादिशेषादन्यत्र साध्यदाहवनीयवत् ॥ ४ ॥

अचोप्यतेऽङ्गहिंसायाः सादपूर्वस्य हेतुता ।

पापहेतुस्य सामान्यहिंसेत्येवाऽविरोधिता ॥ ५ ॥

अथ प्रवक्तुः स्वस्माननुबन्धोऽहेतुता ।

विध्यर्थोऽयं नञ्प्रत्ययस्यैवभावस्य बोधकः ॥ ६ ॥

तथाच सर्वान्माहिंसादस्य दुःखाद्यहेतुता ।

यत्नं यानाङ्गहिंसातो यदुःखं प्रवक्तुं न तत् ॥ ७ ॥

प्रधानफलस्यैवापदेर्नैवत्याद्यान्तरीयकम् ।

अन्यथातिप्रवक्तुः सात् प्रवक्तव्यमिदमितः ॥ ८ ॥

तस्मान्वातिविशेषोऽयं दुःखेषु प्रवक्तव्यता ।

प्राचक्षितादिमरुते प्रथममरुतेऽपि वा ॥ ९ ॥

आत्महत्याकृतं दुःखं तत्कलापेनैवा कथु ।

आतः प्रत्ययमर्गं हि प्राच पक्षत्रियोऽपि तत् ॥ १० ॥

स्वल्पमात्रं वकीयस्याद्यद्य दुःखस्य मोरवत् ।

पर्यग्निकरसोमर्गास्तत्र न्युत्येव दर्शिताः ॥ १९ ॥

(मनु सं०।अ०१।श्लो०६८)

पञ्चसूना गृहस्थानामिति स्मृतिषु चोदितम् ।

न सामान्यविशेषोक्तिर्न शून्ये सुतरां यथा ॥ १९ ॥

(विष्णुपु०।अ०१।अ०१।श्लो०१८।१९)

रक्षोपजीवी पशुहा नरकं प्ररणं व्रजेत् ॥ ८० ॥

श्रुतिप्रसङ्गाच्छ्रौतानामपूर्वमथ चिन्त्यते ।

कर्मभोक्तृगतं तत् किमथवा परमेश्वरे ॥ १ ॥

फलमस्माद्वादरायणो दृष्टत्वात् ॥ ८१ ॥

(उत्तरमीमांसा०।अ०१।पा०१।सू०१)

राजादिरोषतोषाभ्यां दृष्टत्वात् कर्मणां फलम् ।

अस्माद्ब्रह्मण एवाह भगवान् वादरायणः ॥ १ ॥

तत्र कर्मगतं पुत्रे जातेष्टिफलदर्शनात् ।

अथ भोक्तृगतो भोगः कस्मिन्नित्येव चिन्त्यते ॥ २ ॥

अन्योन्यामथ एव स्यादुभयोः स्वार्थपेक्षणात् ।

तस्माद्दृष्टतया रोषतोषाभ्यां परमेश्वितुः ॥ १ ॥

हिताहितफलप्राप्तिः फलोद्देश्यगता भवेत् ।

नाप्युद्देश्यगतत्वेन व्यापारान्तरकल्पनम् ॥ ४ ॥

अथवा राक्षसेवादावप्यपूर्वे प्रसज्यते ।

अत एवेश्वरप्रीतिप्रदत्तं कर्मणां युतम् ॥ ५ ॥

(मी०।अ०१।श्लो०२०)

ये तु धर्माश्चतुर्भिर्द्वयैः पर्युपासते ।

अद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ १ ॥

रोषतोषादिसत्त्वेऽपि न संसारित्वमोक्षितुः ।

तदुत्तत्वाददुःखलाञ्छित्यमुक्ततयापि च ॥ ६ ॥ ८१ ॥

व्युक्तामादप्ययस्तथा दृष्टम् ॥ ८२ ॥

प्रत्ययो व्याप्यतत्त्वानां व्यापकेषूक्तमात्मतः ।

व्यापिकायां नृदि व्याप्यघटादिस्यदर्शनात् ॥ १ ॥ ८२ ॥

इत्याचार्यश्रीसूत्रप्रवरविददरविरचिते आखिल्यब्रह्मसूचीये
भाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

जीवस्य ब्रह्मभावो हि मुक्तिरित्यभिधीयते ।

तद्विवेकतयाचापि भजनीयविवेचनम् ॥ १ ॥

अन्यस्य कथमन्यत्वं घटेतेति वितर्कषण् ।

जीवानां भगवद्भूते योग्यतामाह सूत्रकृत् ॥ २ ॥

तदैक्यं नानात्वैकत्वमुपाधियोगशानादादित्यक्तम् ॥ ८३ ॥

(हां०।पृ०२००) सर्वं खल्विदं ब्रह्म मेव नानाखि कि-
ञ्चन (गी०।अ०१।ब्र०१।२३) ।

यथा प्रकाशप्रत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

येन येनैव तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ १ ॥

येनैव चापि मां विद्धि सर्वेष्वेषु भारत ।

इत्यादिभिस्तत्त्वैकत्वमेव समाधायः । उभयव्याप्यात्मप्रत्ययः

य जीवोपाधिबुद्धिरात्मनोऽन्तः । तथाच बुद्धिः । एकधा व-
क्तव्यं यैव दृश्यते अक्षरवत् । (विष्णुसु० अ० ११ अ० ११ श्लो०-
१९) ।

चित्तजीवादिभेदेन चैकं दृश्यते नमः ।

आत्मबुद्धिभिरात्मैव तत्रैकः सन् पृथक् पृथक् ॥ १ ॥

इति । ततः परमात्मा जीवोपाधिबुद्धिद्वयाने सति पुनरेकत्व-
मप्यविच्छेदं यथादित्यस्य प्रकाशात्मनः प्रतिबिम्बोपाधिदर्पणा-
द्यप्यगमे तद्वत् ॥ ८१ ॥

पृथगिति चेन्न परेषासम्बन्धात् प्रकाशानाम् ॥ ८४ ॥

पृथगेव परस्परमत्यन्तभिन्नाः प्रकाशात्मान एव जीवाः
अन्यथा कश्चिन्मूकः कश्चिद्वृद्ध इति व्यवस्था न स्यादिति चेन्न
कथंचिदनीश्वरसाक्षात्तां तथा सत्यवेऽपि सेश्वरसाक्षात्तं तद-
सम्भवात् । कथम् । प्रकाशात्मनां परेषु परमेश्वरेषु च द्रष्टृत्व-
द्रष्टव्यत्वसम्बन्धाभावात् तेषां स्वप्रकाशतयादित्येनेव प्रदी-
पां नामप्रकाशनात् । तथाचानीश्वरत्वमसर्वज्ञत्वं ज्ञेयत्वं च
ब्रह्मणः स्यात् । अथ प्रकाशात्तेषां जायप्रसङ्गाद्यापि मियो-
बुद्धिद्वयत्वा प्रकाशत्वम् । तद्वि ततोऽभिभूत्येव नैवान्तःकरण-
वत्तद्वत्त्वा । नच तदयोऽगले तत् स्यादिति । न सत्त्वावरण-
निवृत्तावपि दीपो दीवान्तरप्रकाश इति वाङ्मात्रान्तरप्रका-
शयोः कश्चिदोपाधिकोऽप्येकवर्मा चेन्न (हृदहा० अ० ३१५)
अथ ज्योतिरेकांशं पुरुष इत्यादौ नोक्तो ज्योतिःशब्दः । तथा-

विदाताः कर्मयत्नात्कर्मणैव विधीयन्ति च तत्र करणिका ।
 किञ्च मनोवर्त्ममत्तमधिबोधिद्वयतया आत्मविद्विरुद्ध-
 र्वैव बुद्धिद्वयीनां तु मोक्ष एव ज्ञानतत्त्वमवधारः ।

किं ज्ञानमात्मनां भेदे बुद्धितत्त्वमिदं विज्ञातम् ।

वन्धमोक्षव्यवस्थाने नित्यमुक्तात्मनां कुतः ॥ १ ॥ इति ॥ ८ ॥

अथ विकारिण एव ज्ञानात्मानो ज्ञानेच्छादिव्यवस्थाः ।
 ज्ञानाभीप्सामि सुखीत्यादिप्रत्ययादिति मतं विरक्तमाह ।

न विकारिणस्तु करणविकारात् ॥ ८५ ॥

न ज्ञानादिविकारवन्त आत्मानो भवितुमर्हन्ति कुतः
 सुखोपलब्धादेः करणगतत्वेन ज्ञानादीनामुपपत्तेरात्मनाम-
 विकारित्वात् । तथाहि सुखोपलब्धिः सकरणिकेत्याद्यनु-
 माने तादृशकरणवन्धनस्य तादात्म्येन सत्त्वात् सुखादयो
 नात्मविकारा आत्मानि प्रतीतत्वाद्भारत्वादिवदित्यनुमानाच्च ।
 एवमवस्थस्यापि कारणतादात्म्येनैव मनसा ग्रहणम् । सुषुप्तौ
 मनोव्यये तदग्रहणम् । काषोपाधीनां काशत्ववदिति दिक्
 ॥ ८५ ॥

अथ कथं जीवस्य मल्लभाव इत्यपेक्षायामाह ।

अनन्यभावा यद्दुर्बुद्धिसादृश्यम् ॥ ८६ ॥

(गी०।अ०।८।श्लो०२२)

युद्धः च परः पार्श्वं भज्या सम्बन्धनम् ।

वशान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥

इति सुतम् । तथा (नृसिंहपु०।अ०।श्लो०) अल्लेकस्ये पुर्ये
पुराणे मुक्तौ किमर्थं क्लेशते न यत्र इति । तस्मात् परभक्तिमा-
त्रेण बुद्धेरत्यन्तस्ये सति ब्रह्मानन्दमाप्तिश्च यथा मुक्तिरि-
त्यर्थः । तथाच तदीयबुद्धिविषयप्रागभावसहसृतिब्रह्मानन्दा-
वाप्तिर्मुक्तिरिति तत्त्वस्य सूचितम् । अथ ब्रह्मानन्दमाप्तेः सि-
द्धत्वेनायुस्वार्थत्वमिति चेन्न यामादिवदिष्येष्टतया पुमर्थत्वात् ।
अथ बुद्धिर्जीवोपाधिर्मता भगवत एव बुद्धितत्त्वाभ्युपगमात् ।
अन्वया इदं सुखमथ सुखत्वमिति ज्ञानाज्जातेर्नित्यतया तदि-
ष्येष्टस्य पुमर्थाभावप्रसङ्गात् ईहाकृत्योर्विकल्पकत्वाभावात् ।
तस्मादसिद्धोपरागेण सिद्धे अपीच्छाकृतौ इति । कृत्यसाध्यत्व-
ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेत् श्रेयसादौ वक्ष्यवदिष्टानुबन्धित-
तिरोधानादिवोक्तद्वारागेण कृत्यसाध्यत्वमपि तिरोधाय प्रव-
र्त्तितमिति किमनुपपन्नम् । आनन्दं ब्रह्मस्य रूपं तच्च मोक्षे
प्रतिष्ठितमित्यागमादपि तद्यात्मन्यवनेयमिति ॥ ८६ ॥

अथ परभक्तिसिद्धौ जीवनादृष्टभोगवदितरेषामपूर्वासा-
मपि भोगेनैव सत्य इत्यनिर्माण एव सादित्यत उच्यते ।

आयुश्चिरमितरेषां तु चानिरनास्यदत्त्वात् ॥ ८७ ॥

आत्मरतौ सत्यां (ह्री०।४००६०) तस्य तावदेव चिरं
यावत् विमोक्षे अथ सत्यस्य इति । तथा (विष्णुपु०।अं०१।
अ०२०।श्लो०२०)

धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिश्च करे क्षिता ।

यमस्यजगतां मूले यच्च भक्तिः क्षिरा मयि ॥ १ ॥

तथाच आद्यजीवनादुक्तं तन्मात्रमेव चिरं परब्रह्मो यथा-
 मपि मुक्तिप्रतिबन्धकं तावदेव जीवशुक्तिः । इतरेषां धर्मा-
 धर्माणां जीवनादुक्तस्येति बुद्धेरत्यन्तस्येति भोगाख्यदस्याभा-
 वादुद्भिद्भोगाभाव एवेति नाभिर्नोच इति बुद्धेरपि विकार्यत्वेन
 कारणत्वात् । नापि तदुद्भवादेतुलं कारणान्तराभावे फलानि-
 ग्म्यत्वावपि हेतुत्वाद्यतेः । तस्य भगवतोऽपरोक्षरूपस्यापि लघुः
 कासात् प्रसवयामयतो वा यथाज्ञापूर्वाणामङ्गवैगुण्याद-
 ज्ञातपरमापूर्वाणां लघु इति । मङ्ग्यार्पणं तु प्रतिबन्धकीभू-
 तकर्मणामवस्थायेति सर्वमनवद्यम् । परंपरयेव ज्ञानाग्निना
 कर्मक्षय इति ॥ ८० ॥

संछतिरेषामभक्तिः स्यात्ज्ञानात् कारणासिद्धे ॥ ८८ ॥

अथ जीवस्य संसारः किमज्ञानकतो मतः ।

उताभक्तिस्तस्य च छन्दमेतत् प्रवर्तते ॥ १ ॥

स्वर्गोऽथ जीवशुक्तलं मुक्तिरेषा चकी गतिः ।

जीवशुक्तिः परा भक्तिस्तदसिद्धिस्तु संछतिः ॥ २ ॥

यापि भक्तेः कामनानामभावादेव तिष्ठति ।

भक्तौ यस्यां निवर्त्तत तच्चाद्योक्तं महर्षिभिः ॥ ३ ॥

(विष्णुपु०।अ०१।अ०८।श्लो०५८) ।

तावदार्त्तिस्तु वा वाञ्छा तावन्मोहस्तथा सुखम् ।

यावत्तायाति ब्रह्मं तामशेषाद्यमोचनम् ॥ १ ॥

तन्माज्ञानकता दृष्टिर्ज्ञानात्तदुत्थानिरिच्यते ।

रज्जुवर्षादिहेतूनामभावात् तदसम्भवात् ॥ ३ ॥

तन्मात्राणि योरस्यचिद्विस्तृतानि

तन्मात्राणि तन्मात्राणां तन्मात्राणि ।

तन्मात्राणां तन्मात्राणां तन्मात्राणां

तन्मात्राणां तन्मात्राणां तन्मात्राणां ॥ इति ॥ ८८ ॥

१ चोष्टेर्वा नेचाणि शब्दलिङ्गाभेदाद्भुवत् ॥ ८९ ॥

एषां जीवानां चोष्टि नयनानि बाधकानि चर्यप्रमितौ
प्रमाद्यभूतानीति यावत् । प्रमितत्वाविशेषेऽपि करणवै-
ध्यात् चैविध्यम् । तानि यथा ज्ञायमानयोग्यपदपदार्थरूपः
शब्दः शब्दप्रमाणम् । तस्य प्रथममभिधानमसौक्तिकभक्ते-
स्तत्साधनतादौ प्राधान्यकथनार्थम् । तथा ज्ञायमानव्याप्यप-
धर्मलिङ्गज्ञानमनुमितिकरणमस्याकं सत्कार्यत्वाज्ज्ञात-
व्यविद्भुम् । प्रत्यक्षप्रमितिकरणान्यचाणि विषयस्य दानि ता-
निस्य मनःश्रोत्रलक्ष्मणरसनवापानि षट् स्पर्शस्पर्शान्तेनाः करणस्य
तन्मात्राभिभूय चिदात्मप्रकाशमानार्थाकारां सत्त्ववृत्तिं जन-
यन्ति अत एवेकम् (गी० च० १४। सो० १९) सर्वदारेषु देहे-
ऽस्मिन् प्रकाश उपजायते इति । जीववृद्ध्युपमनयो दुःखा-
दिविकारास्तु नाज्ञाताः सन्तीत्यात्मप्रकाशेनैव प्रकाशयन्ते
इति न तस्य सत्त्ववृत्त्यवकल्पनं नौरवात् । इतदेव वाचिभास-
त्वम् । एवं शब्दानुमानप्रत्यक्षभेदात् चोष्टेव यथा इदं चोष्टि
चक्षुरधिष्ठानानि नाधिकानि न न्यूनानि तद्वच्चक्षुर्याग्रि-
पलचिह्नानि । उपमानं तु शक्तिप्रकाशमात्रं न च सामान्यतो-

वृष्टाद्युत्पन्नसदकारेण प्रविष्टुपदवाभावाधिकारस्यात् कविकाश-
परिच्छेदवक्यमवापि सञ्जयतीति चिन्त्येवान्मर्तमिति न वृथम् ।
प्रमासविचारोऽस्याभिर्व्यापतत्त्वमिदमे वेदात्मतत्त्वमिदमे च
निष्कृपित इति नैव प्रतज्यते ।

जीवबुद्धिर्मनो नाम तत् सङ्कोचविकाशवत् ।

योगपक्षाद्योगपक्षे धिया तेनोपपद्यते ॥ १ ॥

ईश्वराऽऽहंकारेणैविवुद्धौनामुद्भवो यतः ।

बुद्धौ दुःखादिवत् साक्षादहम्त्वमपि गृह्यते ॥ २ ॥

मात्राभूतेन्द्रियादीनां भगवद्वुद्धिजन्यतः ।

भगवद्वुद्धिबोद्धव्याचिदाद्यास्तं तथेन्द्रियैः ॥ २ ॥

भूतानि पञ्च तन्मात्राः पञ्च ऐकादंशेन्द्रियम् ।

अहम्बुद्धिप्रधानात्मपरेष्वास्तत्त्वसंयमः ॥ ४ ॥

इति षड्विंशतितत्त्वानि ॥ ८८ ॥

अविस्तरो भावाविकाराः स्युः क्रियाफलसंयोगात् ॥ १०० ॥

प्रसङ्गादुत्पत्तिस्तथैव चिन्त्येते तथोत्पत्तिराविर्भावस्तथा-
यत एव क्रियायोग्यता तथा तिरोभावस्तदयोग्यता एवं दृष्टि-
हानादयो विकारा एव भवन्ति । कुतः । करोति घटं ना-
शयति घटमित्यादौ धातुसंज्ञकसम्बन्धपरदेवतात् ते च यत
एव घटनो नाशतः । तथाचोक्तम् । (गी०।अ०२।सो०१६)
नाशतो विद्यते भावो नामावो विद्यते यत इति । एवं भवति
नशतीत्यादावपि क्रियाशयत्वं प्रतीयते । तच्च यत एव सञ्ज-
यति । सञ्जयत्यसम्बन्धो मात्रप्रतियोगिनं च तदर्थः आश-

नञ्छानिदमेतः । नञादिर्भावस्यादिर्भावान्तरावच्छेदोऽनवस्थानो-
 रवधोरन्यतरप्रसङ्गः । चट्टसामर्थ्या एवादिर्भावस्यादिर्भावता-
 त् । अन्यथा कस्यतेत्युक्त्यावपि तद्यानप्रसङ्गात् । एवञ्च
 चट्टस्य पूर्वपूर्वादिर्भावतिरोभावपरंपरैव प्रागभावविरोभाव
 इति नाहः सच कदाचिदात्यन्तिकोऽपि यथा देवदत्तप्ररी-
 रस्य यथादेव मुक्तबुद्ध्यादीनाम् । अन्योन्यात्यन्ताभावाच्च पर-
 स्परविद्वद्बुधमंतदधिकरणयोगातिरिच्येते । अन्यथा भावेऽप्य-
 भावान्तरस्वीकारप्रसङ्गादिति । प्रसज्ये तु प्रसज्याव्यविकारा-
 तिरिक्तस्य विकारस्याभाव एव । संस्कारास्तु स्रज्जात्मना तिष्ठ-
 न्तीति न कोऽपि दोषः । पर्यवसिता चिद्व्यवस्थी भक्तिमी-
 मांसा ॥

परिवीतपीतवसनं जनोपमम् ।

व्रतपचपेचसद्वृत्ताथतेचक्षम् ॥

धृतवेणुरेणुपरमखिलं गवाम् ॥

इदि वोऽस्तु कौस्तुभविभूषणं महः ॥ १ ॥

गौतम्यावच्छेदे विचारद इति स्थाताद्भूतमथेः ।

चर्वोर्वीपतिचार्वमीमपदभाक् प्रज्ञावतामययोः ॥

तस्यादाय मथेश्वरो बुधवरः सेनाधिपः स्थाप्यताम् ।

स्वप्नेन कृतं तदङ्गजनया सङ्गन्तिमार्मांशनम् ॥ २ ॥

इति श्रीकृष्णेश्वरविद्वद्वरविरचिते प्राक्किञ्चिदवस्थानीये भाष्ये
 त्रिषष्ट्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं समाप्तस्याऽध्यायः ॥ २ ॥

समाप्तेशं भक्तिमीमांसा ॥

